

De ruïne van Brederode

J. Kamphuis en D. B. M. Hermans

Inleiding

De in Santpoort-Zuid gelegen ruïne van Brederode bestaat uit de restanten van een rechthoekig hoofdgebouw en een onregelmatig gevormde voorburch (afb. 1 en 2). Voorts bevindt zich ten oosten van de voorburch het omgrachte terrein van de voormalige voorhof. Ten westen van de hoofdburch is een cirkelvormige grondkeringsmuur in de gracht gelegen.

De regelmatige vorm van het hoofdgebouw doet een eenvoudige bouwgeschiedenis vermoeden. Deze eenvoud is echter bedrieglijk: in de vele, aan de bouwgeschiedenis van het kasteel gewijde, publikaties treft men verschillende interpretaties. Een groot deel van de ruïne is in de vorige eeuw opgegraven en vervolgens reconstruerend hersteld. Het onderzoeken van de bouwgeschiedenis wordt belemmerd door het ontbreken van documentatie in schrift en beeld van wat men vóór en ná de ontgraving in de 19de eeuw heeft aangetroffen. Ook de daaropvolgende restauraties vertroebelden het inzicht in de plattegrondontwikkeling. Men heeft veel bouwsporen toegevoegd om de ruïne een middeleeuws, weerbaar karakter te geven. Door ververing kregen deze bouwsporen een 'valse' authenticiteit en hebben zij diverse onderzoekers op een verkeerd spoor gebracht.

In het kader van de documentatie van monumenten in Rijksbezit, een systematische documentie, die onder wetenschappelijke verantwoordelijkheid van de Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst wordt uitgevoerd, hebben auteurs onderzoek verricht naar de bouw- en restauratiegeschiedenis van de ruïne van Brederode.¹

De voorliggende bijdrage doet verslag van dat onderzoek. Het artikel is in twee hoofdstukken opgedeeld: een algemeen historisch overzicht, waarin ligging, bouwgeschiedenis, bouwheren en chronologie van de verschillende bouwcampagnes aan de orde komen² en een behandeling van een aantal bijzondere bouwkundige details en constructiewijzen, zoals die bij het onderzoek aan het licht zijn gekomen.

Brederode is één van de eerste gebouwen die, vanwege hun historische waarde, met gelden van het rijk zijn gerestaureerd. Deze in 1862 aangevangen restauratie werd, zoals hierboven reeds vermeld, geheel naar de geest van de tijd reconstruerend naar de vermeende middeleeuwse situatie uitgevoerd. Door gebrek aan geld en restauratievakkennis werden de werkzaamheden op een thans te bekritisieren wijze uitgevoerd.

Ondanks de constructieve en bouwhistorische tekortkomingen van de reconstructie, die thans het onderhoud én het onderzoek bemoeilijken, heeft deze wél geleid tot het behoud van de ruïne.

De gang van zaken en de problemen bij de eerste kasteelrestauratie in Nederland komen in dit artikel met nadruk aan de orde.

Aanduiding van bouwdelen en onderdelen

Het voormalige kasteelcomplex is opgebouwd uit verschillende bouwvolumes. In deze bijdrage zullen de volgende *namen en nummers* voor de verschillende gedeelten van het gebouw worden toegepast, de nummers corresponderen met de coderingen zoals aangegeven op afbeelding 1.

Binnenpoort (1)

De poorttoren van de hoofdburch; de poort is voorzien van een brugkelder. Door de naam 'binnenpoort' onderscheidt de poort zich van de poorttoren van de voorburch;

deze is aangeduid als 'buitenpoort', bouwdeel 12.

Middentoren (2)

De naam van de ten noorden van de binnenpoort gelegen toren berust niet op een historische grondslag; hij is, bij gebrek aan beter, gemakshalve gekozen omdat de toren tussen de poorttoren en de donjon is gelegen. In oudere publicaties heeft deze toren wel eens de onjuiste benaming 'donjon' gekregen. Men veronderstelde dat de toren één geheel vormde met de noord-oosttoren: beide torens zouden een dubbele donjon vormen.³

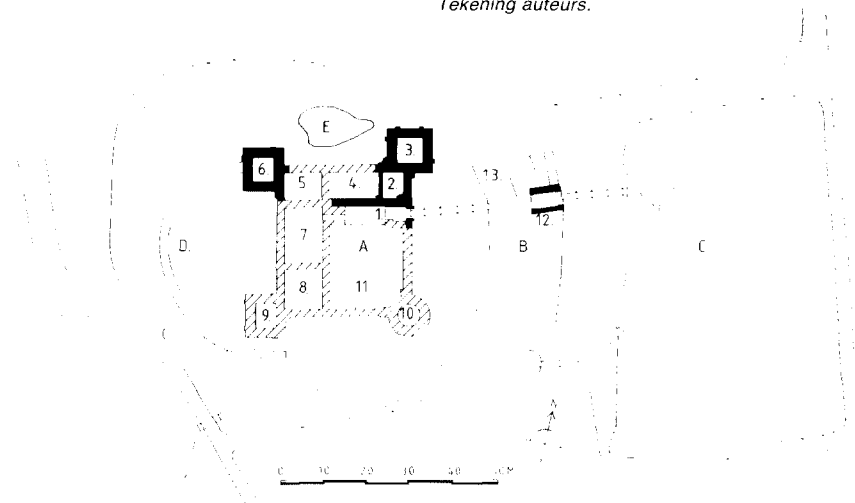
Donjon (3)

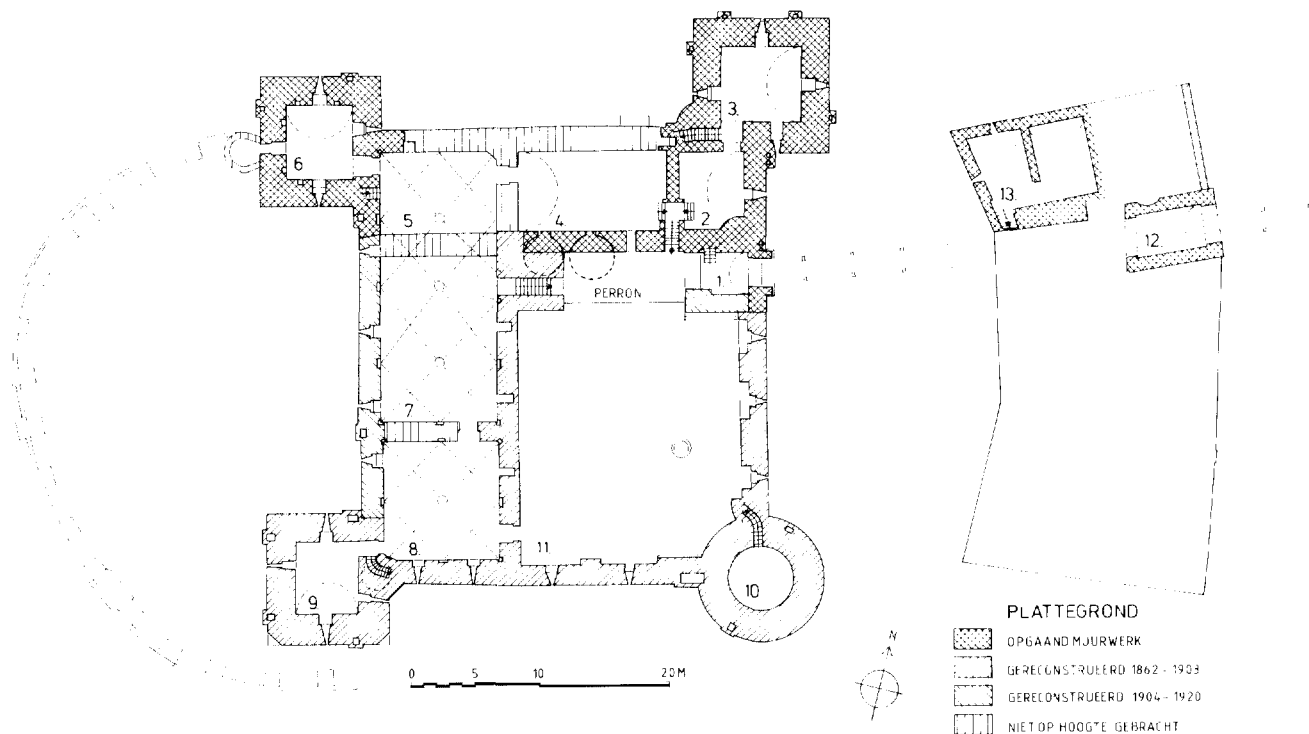
De noord-oosttoren draagt ten onrechte de naam 'donjon'. Deze uit de Franse taal afkomstige benaming heeft een betekenis, die hier niet geheel van toepassing is⁴:

- het is de hoofdtoren van een kasteelcomplex, die zich door zijn dimensies duidelijk onderscheidt van de overige fortificaties;
- deze toren is bij een belegering het laatste toevluchtsoord;

Afb. 1. Situatietekening. Hierop is aangegeven de Hoofdburch (A), de Voorburch (B), het voorhof (C), een cirkelvormige grondkeringsmuur (D) en een eilandje in de gracht (E). Dit eilandje ontstond toen in 1573 de noordmuur van de Keukenvleugel in de gracht stortte. Authentiek 14de-eeuws metselwerk is op deze plattegrond met zwart aangegeven. Het tijdens de restauratie gereconstrueerde muurwerk is gearceerd getekend. De verschillende gedeelten van het kasteel zijn genummerd.

Bouwdeel 1: Binnenpoort
Bouwdeel 2: Middentoren
Bouwdeel 3: Donjon
Bouwdeel 4: Keukenvleugel
Bouwdeel 5: Ridderzaal, noordelijk gedeelte
Bouwdeel 6: Kapel- of noord-westtoren
Bouwdeel 7: Ridderzaal, zuidelijk gedeelte
Bouwdeel 8: Kemenade
Bouwdeel 9: Tedburgha- of zuid-westtoren
Bouwdeel 10: Sivaard- of ronde toren
Bouwdeel 11: Binnenplein
Bouwdeel 12: Buitenpoort
Bouwdeel 13: Beheerderswoning.
Tekening auteurs.

Afb. 2. Plattegrond van Brederode naar een opmeting van A.J. Allan, met daarin aangegeven de nummering der bouwdelen. Tekening auteurs.

- vanuit de toren wordt het omliggende kasteelterrein beheerst en kon een eventuele belegering worden geleid;
- de lagere verdieping(en) van de toren bevatten opslagruimten;
- soms bevat de toren woonruimte voor de kasteelheer.

Ook de benaming woontoren is hier niet van toepassing, omdat de toren niet solitair heeft gestaan en een waterput in de toren niet is aangetoond. Het betreft hier dus niet meer dan een hoektoren, die hoogstens, gezien de aparte traptoren en de ernaast gelegen zaalbouw, een belangrijker functie bekleedde dan de andere hoektorens.

Om niet te veel af te wijken van de ingeburgerde naamgeving ter plaatse, wordt hier de naam 'donjon' aangehouden.

Keukenvleugel (4)

De kelder van de noordvleugel bevatte de keuken van het kasteel; dit valt af te leiden uit de twee ovens die zich in de zuidwand bevinden. Op de begane grond was vóór 1464 mogelijk de kapel gesitueerd. Deze ruimte had hoge vensters, hooggeplaatste kaarsnissen en een blinde oostwand. Het vertrek had een hoogte van ca. 6,5 m. Na 1464 werd de kapel omgebouwd tot zaal en werd de kapel verplaatst naar de noord-westtoren. Dit blijkt uit een tekening die uit 1499 zou dateren. Deze tekening toont de plattegrond en de noordgevel van het kasteel en zou zijn vervaardigd in opdracht van Yolande van Lalaing, weduwe van Heer Reinout van Brederode (afb. 3).⁵ Blijkens de tekening bevond zich in 1499 in bouwvolume 4 'die hal, hier sit die hooghe raede'.

Ridderzaal, noordelijk gedeelte (5)

Bouwdeel 5 bevatte tot 1426, samen met

bouwdeel 7, op de begane grond de grote (ridder)zaal. De aanduiding 'ridderzaal' heeft deze ruimte gekregen naar analogie van de hoofdvlugel zijn opgedeeld in de verhouding 1 : 2. Na 1464 werd dit gedeelte van de middeleeuwse grote zaal tot een zelfstandig bouwvolume getransformeerd.

Kapel- of noord-westtoren (6)

Na 1464 is de kapel van bouwvolume 4 naar de begane grond van deze toren verplaatst. Ruimte 1 op de 15de-eeuwse plattegrond wordt 'die Capelle' genoemd (afb. 3).

Ridderzaal, zuidelijk gedeelte (7)

Bouwdeel 7 is het zuidelijke gedeelte van de middeleeuwse grote zaal. Dit gedeelte werd in 1426 verwoest en in tegenstelling tot het noordelijk gedeelte, in 1464 niet hersteld.

Kemenade (8)

Bouwdeel 8 zal, volgens de gebruikelijke indeling van de hoofdvlugel van een middeleeuws kasteel, op de begane grond de kemenade zijn geweest. De naam kemenade is afgeleid van het middeleeuws latijn 'camera caminata', stenen kamer met stookplaats.⁶

Tedburgha- of zuid-westtoren (9)

De zuid-westtoren heeft in de vorige eeuw de naam 'Tedburghatoren' gekregen. Ook deze naam werd afgeleid van de 15de-eeuwse plattegrond. Opmerkelijk is dat de vierkante Tedburghatoren op de plattegrond een ronde vorm heeft gekregen. De reden van deze afwijkende vorm is dat, toen de plattegrond werd gemaakt, deze toren ruim 75 jaar onder puin en aarde was bedekt. Met andere woorden, men heeft een

toren, Tedburghatoren genaamd, getekend die niet waarneembaar was. De toren zal in 1499 in de tekening zijn opgenomen om de zogenaamde Sivaert-Brederode-legende betrouwbaar te laten lijken: Tedburgha van Staveren zou de vrouw zijn van Sivaert, de stamvader van het huis Brederode. Deze Sivaert zou de tweede zoon van Arnoud, graaf van Holland zijn en daarom zouden de heren van Brederode rechtstreeks van de graven van Holland afstammen. Ook Van der Aa liet zich in deze bewoordingen uit:

'De oude kronieken willen, dat de Heeren van Brederode uit het gravelijk huis van Holland voortgekomen zijn, en stellen tot eersten stamvader van dit geslacht zekerer Sifried of Sivaert, die door de Friezen Sicco genoemd wordt, en zoon was van Arnoud, Graaf van Holland, en een broeder van Dirk III.

Deze Sifried zouden zich mishuwelijk hebben, aan eene jonge dochter van geringen stand, uit het dorp Castricum, genaamd Tedburg, waarover hij met de graaf zijnen broeder in onmin geraakte: dan, daarna weder met hem verzoend zijnde, zoude hij van dezen het slot Brederode, benevens eenige onderhoorige dorpen en andere goederen, zoo in Zuid- als in Noord-Holland gelegen, en onder deze ook Teilingen en Sassenheim, met het regt van hooge heerlijkheid ontvangen hebben. Sifried, in 1033 gestorven zijnde, liet twee zonen na, Diderik en Simon genaamd, van welke de eerste het geslacht Brederode heeft voortgeplant...'⁸

Afb. 3. De oudst bekende plattegrond (met noordgevel) van Brederode, volgens het onderschrift in 1499 vervaardigd in opdracht van Yolande van Lalain. Verz. Koninklijke Bibliotheek 128 D 32. Van de in de plattegrond voorkomende nummers is de verklaring gedeeltelijk verloren gegaan:

- 1: die Capelle
- 2: die voorhoeve
- 3: die tolle
- 4: die voerpoert
- 5: dat endhout
- 6: traptorne
- 7: tot Velse
- 9: die kooike
- 10: die Schependune
- 11: Silvaersttoerne
- 12: die Kampe daer Roelant Staet
- 13: die Kinhem ofte Rhine
- 14: Tietburgerstoerne
- 15: Wege nae Sinter Aelbertsberghe
- 16: die waecktoerne
- 17: Water uit die dune ghekome
- 18: bidtkaste
- 19: Wege nae Santpoort
- 20: die hal hier sit die hooghe raede
- 21: Wege nae brederoesberghe
- 22: heimmelickhede
- 23: Welle
- 24: hiere onder ist die swaere gevangenis
- 25: hier drinkte Sinte Engelmum dik
- 26: die Slotpoerte
- 27: dat ist die geneedigde Graade en Gravinne
- 28: dammen

De verklaring voor 29 en de overige nummers is verloren gegaan.

Sivaard- of ronde toren (10)

De ronde toren op de zuidoosthoek van het binnenplein heeft in de vorige eeuw de naam Sivaardtoren gekregen, naar de vermeende stamvader van het geslacht Brederode.

Binnenplein (11)

Het middeleeuwse binnenplein van kasteel Brederode werd aan de noord- en westzijde omsloten door woonvleugels. De oost- en zuidzijde werden gevormd door walmuren. In de hoek tussen de woonvleugels werd een traptoren opgetrokken. Van deze traptoren is thans vrijwel geen muurwerk meer waarneembaar.

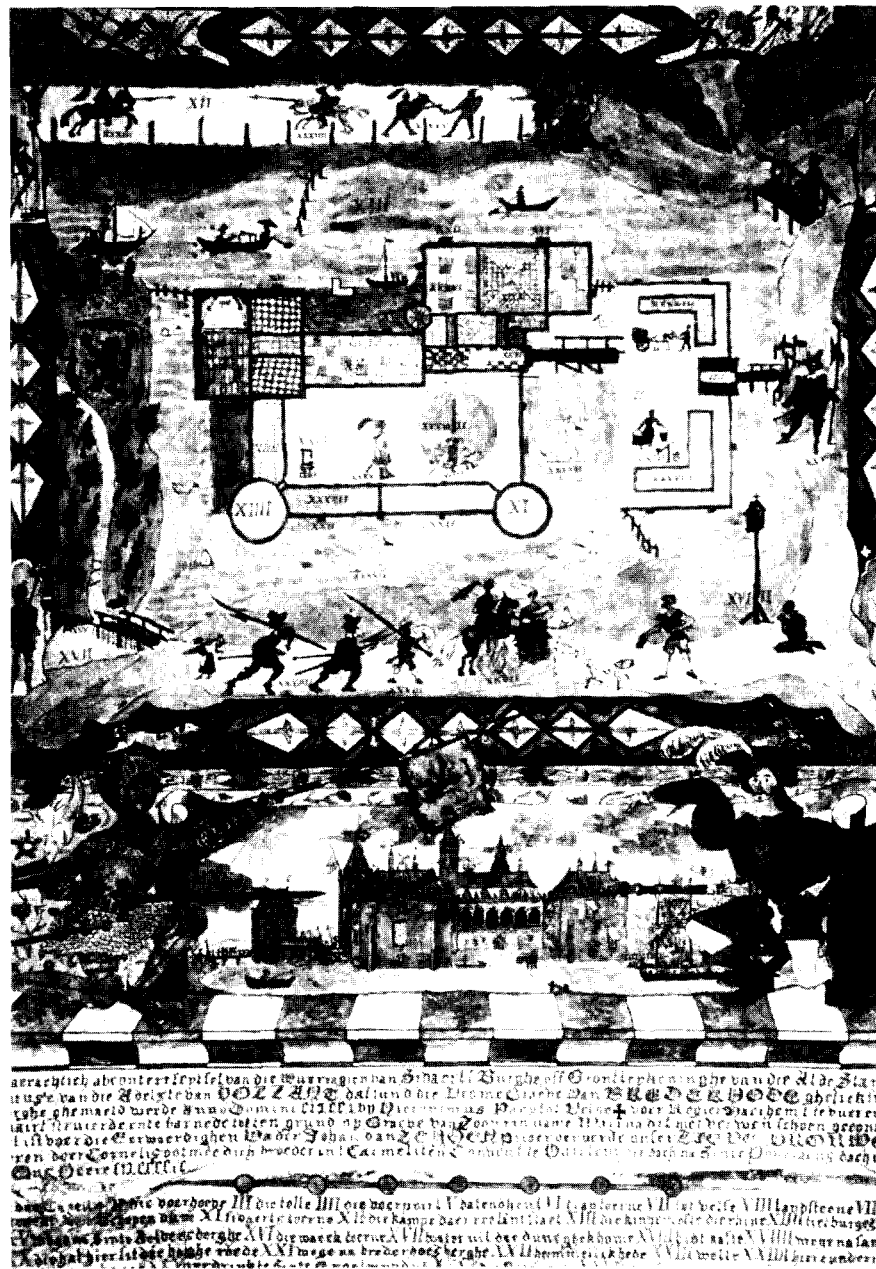
Het binnenplein kent thans twee niveaus:

- aan de noordzijde langs de Keukenvleugel een strook van ca. 4 m breedte op het middeleeuwse loopvlak. Dit terrein wordt het Perron genoemd;
- zuidelijk van het Perron het overige deel van het binnenplein; het loopvlak van dit gedeelte ligt 2,25 m lager dan het Perron.

In de vorige eeuw heeft men tijdens het opgraven het middeleeuwse loopvlak, dat juist bóven het huidige Perron-niveau lag, niet onderkend. Het huidige loopvlak bevindt zich globaal op het niveau van het middeleeuwse maaiveld vóór het bouwen van het kasteel.

Buitenpoort (voorburcht) (12)

De poort van de voorburcht bevatte evenals

de binnenpoort een burgkelder. In tegenstelling tot de binnenpoort bevat de westzijde van de toren geen stenen muur. Hier vormde een houten wand op een stijl- en regelwerk de afsluiting. Deze houten gevel kon in roerige tijden eenvoudig worden weggenomen, opdat de poorttoren vanuit de hoofdburcht kon worden gecontroleerd.

Beheerderswoning (voorburcht) (13)

De beheerderswoning bevat zeer oude elementen. De woning heeft voortdurend deel uitgemaakt van de boerderij, die op de voorburcht stond.

Heren van Brederode

In het onderstaande worden regelmatig de

Heren van Brederode genoemd. Hoewel deze Heren in het artikel geen onderwerp van studie zijn, volgt hier, om de lezer ten dienste te zijn, een bescheiden genealogie van de Brederodes:

Dirk I	(vermeld van 1205 tot 1231)
Willem I	(† 1285)
Dirk II	(† 1318)
Hendrik I	(† 1345)
Dirk III	(† 1377)
Reinout I	(† 1390)
Jan	(† 1415)
Walraven I	(† 1417)
Reinout II	(† 1473)
Walraven II	(† 1531)
Reinout III	(† 1556)
Hendrik	(† 1568; geen mannelijke nakomelingen)

Bouwgeschiedenis

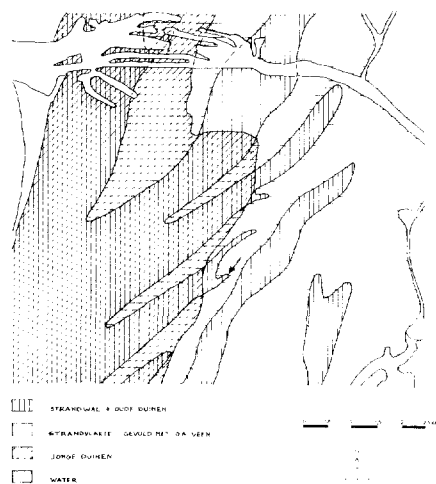
Ligging en Waterhuishouding

Het kasteel Brederode te Santpoort is in de middeleeuwen op een uitloper van een strandwal gebouwd. Santpoort vormde de toegang (poort) tot de zandrug waarop Brederode gebouwd werd.⁹ De uitloper van de strandwal is zuidwest-noordoost georiënteerd en verdwijnt ter plaatse van de ruïne onder het veen (afb. 4).¹⁰ Het middeleeuwse kasteel was op deze wijze gelegen op een stevige ondergrond en aan drie zijden omgeven door veen; een zeer weloverwogen bouwplaats.

Omstreeks 1500 v. Chr. ontstond de strandwal. De vorming van duinen kwam omstreeks het begin van de jaartelling tot stilstand. Op de strandvlakten – tussen en achter de strandwallen – vormden zich toen uitgestrekte moerassen en venen.

Vanaf de twaalfde eeuw voerde de zee weer veel zand aan.¹¹ Tegelijkertijd steeg de zeespiegel. Het IJsselmeer breidde zich daardoor enorm uit en het IJ dreigde een binnensee te worden.¹² Na een daaruit voortvloeiende overstroming in 1220-1221 werden door de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht maatregelen getroffen om watersnoodrampen in de toekomst te voorkomen. Er werden dijken aangelegd en het Spaarne werd afgedamd.¹³

Met het door de zee aangevoerde zand – en daarna drooggevallen door zon en wind – ontstonden op de oude strandwallen en op het veen de jonge duinen (afb. 4). Het jonge duinzand kon op sommige plaatsen diep het veen indringen. De mens had namelijk in de elfde en twaalfde eeuw veel bossen gekapt, die op de – met moeras en veen bedekte – strandvlakten stonden.¹⁴ De naam Holland wordt wel eens verklaard door naar deze natuurlijke rijkdom te verwijzen ('Holtland' = houtland).

Afb. 4. Geologische kaart met daarop aangegeven de ligging van de ruïne van Brederode. Kaart getekend door auteurs naar gegevens van de Rijksgeologische Dienst, district west.

Door de vorming van de jonge duinen en de afdekking van het veen met jong duinzand, steeg de grondwaterspiegel geleidelijk. In de drie eeuwen na 1100 zal de stijging van de grondwaterstand ongeveer 0,5 à 0,75 m hebben bedragen. In het gebied rondom de huidige ruïne kan het grondwater niveau zelfs nog iets meer zijn gestegen vanwege de onmiddellijke nabijheid van de jonge duinen.

Door middel van beken heeft men de waterstand rondom de huidige ruïne geregeld; het water werd in noordoostelijke richting op het IJ geloosd. Pas nadat deze afwatering was verzorgd, kon men een aanvang maken met het ontginnen van het veen. Aansluitend zal aan het einde van de 13de eeuw het eerste kasteel van Brederode op de hierboven beschreven uitloper zijn gebouwd.

Tussen 1500 en 1800 kwamen de verstuingen in oostelijke richting tot stilstand. De grondwaterstand was, ondermeer door kwelwater, aan de voet van de jonge duinen zo hoog geworden, dat zij het verder landinwaarts stuiven van het zand belette. Met het beschikbare zand werden de reeds bestaande jonge duinen sterk verhoogd. De oostelijke begrenzing van deze duinen liep vlak langs Brederode. Met het hoger worden van het duinlandschap steeg de grondwaterspiegel. Er mag worden aangenomen dat omstreeks 1500 het middeleeuwse maai-veld rond het kasteel behoorlijk drassig was. In de negentiende en vooral twintigste eeuw is de grondwaterstand verlaagd door het op-pompen van water door het Provinciaal Ziekenhuis, het voormalig gesticht Meerenberg. Daarnaast doet zich thans, vooral in de zomer, de invloed van het zwembad Velerend gelden. In die periode pompt men grondwater op om het bad te verversen. Met het afvalwater worden de grachten van de ruïne gevoed. Kortom: de huidige (gemiddelde) grondwaterstand is niet natuurlijk en tenminste 0,5 m lager dan tijdens de bouw van het kasteel.

Datering eerste bouwactiviteiten in historisch perspectief

Het Rijnland was tot omstreeks 1130 Utrechts gebied. Allan vermoedt dat langs de grenzen van het Rijnland bossen hebben gelegen.¹⁵ Eén van die bossen was gelegen tussen Hillegom en Santpoort en aan de oostzijde begrensd door plassen waaruit later het Haarlemmermeer is ontstaan. Dit bos zou vanaf 1221, na het afdammen van het Spaarne, ontgonnen kunnen zijn. De Heren van Brederode worden voor het eerst genoemd in 1244.¹⁶ De naam Brederode zou herleid kunnen worden van 'brede-rode' = breed stuk bosgrond dat gerooid en bewerkt werd om er bouwland van te maken.¹⁷

Na een grote overstroming in 1272 werd een extra dijk ter bescherming van het Kennemerland aangelegd; de zogenaamde Santpoorter- of Brederodedijk.¹⁸

In 1282 werd de vrije heerlijkheid van Brederode in het leven geroepen. De aanleg van de dijk en het ontstaan van de vrije heerlijkheid, geven aanleiding om de bouw van het

eerste kasteel Brederode in het laatste kwart van de dertiende eeuw te plaatsen.¹⁹ Er bestaan vermoedens over nog vroegere bebouwing op het kasteelterrein. Zo zou er in het begin van de 13de eeuw een ronde burcht te Brederode hebben gestaan, waarvan de resten nu nog ten westen van het kasteel zouden zijn te zien.²⁰ De speculaties over deze vroegere bebouwing kunnen worden ontzenuwd door te verwijzen naar het relatief laat in ontginning brengen van het gebied rondom Brederode. Uit de resultaten van de opgraving van de westelijke ringmuur in 1969, verricht door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Velsen, is gebleken dat het muurwerk uit de vijftiende eeuw dateert.²¹ Het betreft hier een grondkeringsmuur.

Pas in 1321 wordt het kasteel van Brederode voor het eerst genoemd. Blijkens het in dat jaar opgemaakte contract van huwelijksvoorwaarden van Isabella de Fontaines en Hendrik I van Brederode, krijgt Isabella als lijftocht (weduwengoed) 'dat huys ende die woninghe tot Brederode also, alsoe die gheleghe es, ende dair toe hondert pond Hollants tsjaers'.²²

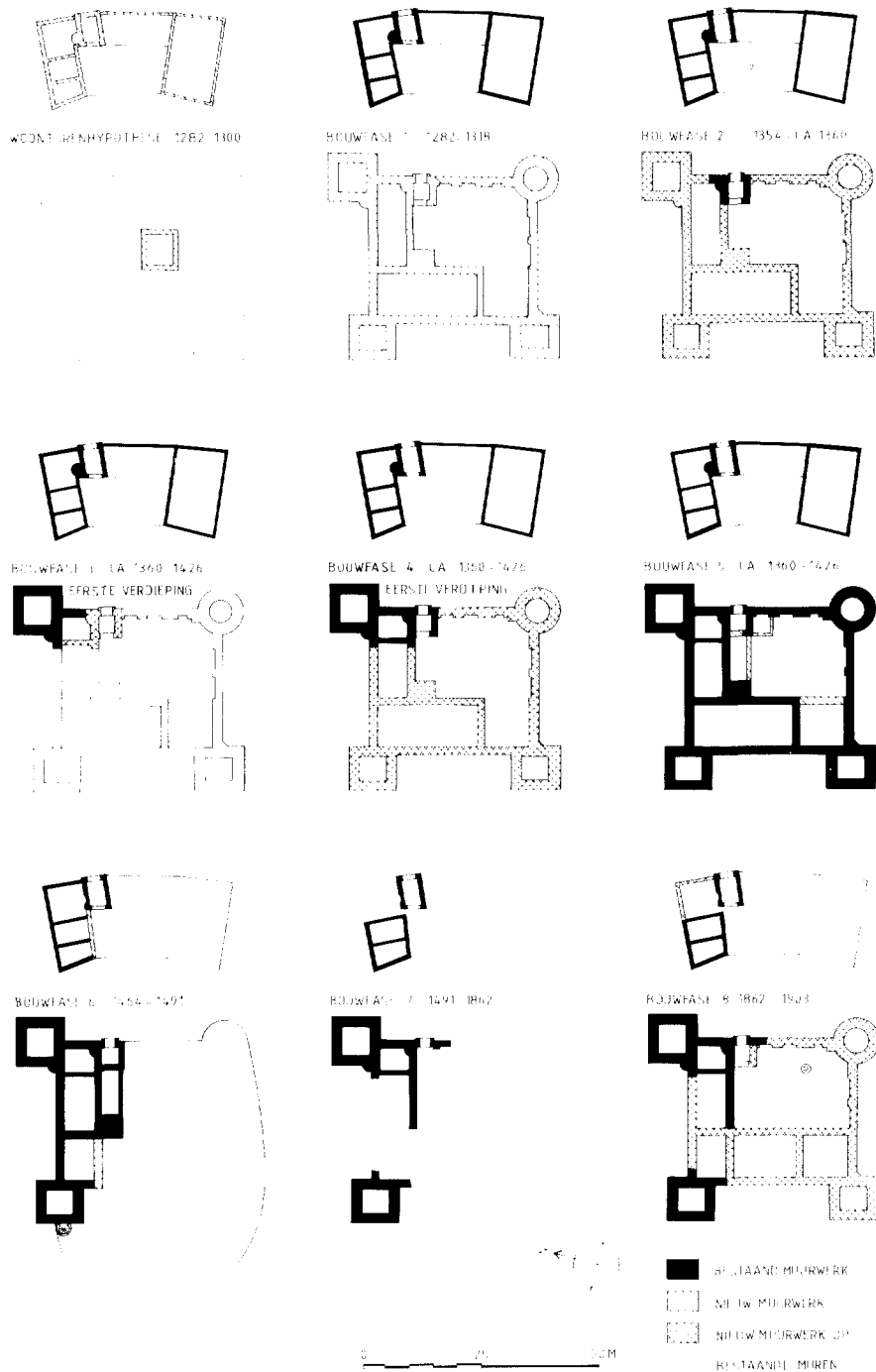
Bouwfase 1: 1282-1318.

De vorm van het oudste kasteel van Brederode is niet met behulp van topografische of archivalische gegevens vast te stellen. Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken, dat het huidige opgaande muurwerk van na 1350 is. Er zijn echter aanwijzingen die duiden op een oudere bebouwing als met name een vierhoekige toren. Daar muurwerk van deze oudere bebouwing (nog) niet is aangetoond, kan deze hypothetische toren niet als bouwfase worden opgenomen. In bijlage I wordt het bestaansrecht van de torenhypothese nader toegelicht.

Omstreeks 1300 werd een aanvang gemaakt met de bouw van de hoofdburcht. De voltooiing van dit kasteel voor 1318 lijkt waarschijnlijk: de toenmalige heer van Brederode, Dirk II stierf in 1318 te Reims, terugkerend van een bedevaart. Een bedevaartstocht zal voor Dirk moeilijk te combineren zijn geweest met het bestieren van de bouw van zijn kasteel.

Het is echter ook denkbaar dat Dirks opvolger Hendrik I grote kapitalen aan de bouw besteed heeft: 'In april 1326 waren hun schulden zo hoog opgelopen dat de graaf zijn ambtenaren moest opdragen Hendrik van Brederode en zijn vrouw niet aan te slaan... Kennelijk ging de aantasting van Brederode's prestige graaf Willem IV toen te ver'.²³

Er werd een gebouw opgetrokken, dat qua plattegrond overeenkomsten vertoont met de huidige ruïne. De plattegrond is vierkant met – vermoedelijk – langs twee zijden woonvleugels en torens op de vier hoeken en aan de oostzijde een poortoren (afb. 5, fase 1). Een voor die tijd moderne opzet. De bijna gelijktijdig gebouwde kastelen Medemblik en Muider slot zijn qua hoofdvorm

Afb. 5. Plategrondontwikkeling van Brederode in 9 fasen. Linksboven de hypothetische fase met de rechthoekige woontoren. Fasen 3 en 4 betreffen het muurwerk op de eerste verdieping. Tekening auteurs.

identiek aan Brederode. In tegenstelling tot deze kastelen heeft Brederode op de hoeken van de woonvleugels vierkante torens in plaats van de door hun vorm steviger ronde torens. Opvallend is, dat de hoektoren van het binnenplein wél een ronde vorm heeft. Dit verschil kan verklaard worden door aan te nemen dat bij Brederode, als 'huis' van een edelman, meer nadruk is gelegd op het woongenot. Een vierkante kamer is immers beter als woonvertrek in te richten dan een ronde ruimte.

Het binnenplein ontstond door het dertiende-eeuwse maaiveld (eventueel het loopvlak, behorend bij de hypothetische woontoren; zie bijlage 1), op te hogen tot het huidige perronniveau. Voor de verhoging zal onder meer puin zijn gebruikt: '... dat men den hof bij het maken der fundeering met behulp van den opgegraven grond en ook van ongebruikte bakstenen en keistenen had opgehoogd'.²⁴

Van dit kasteel resteren, na de verwoesting in 1351, thans slechts de funderingen. Door

het ontbreken van opgaand metselwerk is niet meer na te gaan hoe hoog het gebouw is geweest.

Het zal dit gebouw zijn, dat in 1321 werd bedoeld bij de omschrijving van de huwelijkse voorwaarden van Isabella de Fontaines en Hendrik I van Brederode.

Bouwfase 2: 1354-ca 1360

Zoals hierboven vermeld mogen in de periode 1325-1350, in verband met de financiële positie van de Brederodes, niet veel bouwactiviteiten worden verondersteld. Hendrik moest zelfs het hele Brederoodse bezit aan Jan I van Polanen verpanden.²⁵ Op 13 september 1337 verklaarde Jan I van Polanen aan de graaf, dat hij Hendrik de goederen die hij in pand hield ... zou teruggeven.²⁶ Dirk III volgde in 1345 zijn oom Hendrik I als heer van Brederode op. Hij was van 1344 tot 1348 baljuw van Kennemerland.

De veronderstelling dat deze Dirk in 1346 versterkingen op Brederode heeft aangelegd in verband met de onrust onder de Kennemers berust op een misverstand.²⁷ De door Brokken aangehaalde rekening betreft het herstel van de Nieuwburg bij Alkmaar (dus niet Brederode).²⁸

Wel blijkt uit de bedoelde rekening dat de tijden woelig waren: Heer Dirk heeft kosten gemaakt om huursoldaten (wapentuers) te betalen:

*'Item van cost die Hair Dirc ghedaen heeft op den Huyse van Brederode om[me] der onruste wille tuske[n] minre v[r]uwen der Keyserinne en[de] den Kenemaers daer hi die p[er]tikelen van den wapentuers op ov[er]ghelevert heeft coemt tegader LV Ib VI ' VIIIId.'*²⁹

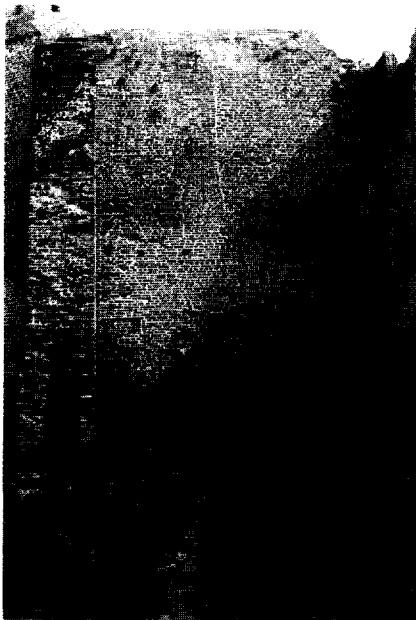
Het kasteel werd in 1351 tenminste drie maanden door Gijsbrecht van Nijenrode, maarschalk van Graaf Willem V, belegerd en op 23 oktober bij verdrag overgegeven.³⁰ Volgens Van Rijen werd pas na 12 juli het beleg om het kasteel gelegd.³¹ Brokken veronderstelt dat de belegering van omstreeks 1 juni tot medio oktober heeft geduurd.³²

Tijdens dit beleg zijn belegeringswerktuigen – een blijde en een evenhoge – gebruikt: *'[d]it es dat Florens van Alcmade ontfanghen heeft alsoe van der rentemeist[er]scip van Kennemerland en[de] van Vriesland zeder die tijt dat Florens sine leste rekeninghe sloet dat was des vridaghes voer sente Ceciliaëndaghe in 't iaer L tote des donresdagh[es] na s[en]te Thomaesdaghe in 't iaer LI'*

'It[em] bi henghel[icken] brieve van Heemskerke en[de] bider poerte van Haerlem He[re]n Dieric den pape ghegh[even] om die blide mede te rechte[n] voer Brederode XXXVII oude scilde en[de] IIII vlaemske g[ro]te f[aci]jt XXII Ib VI s''

*'It[em] bi meest[er] Ysebrant van den evenhoge gader te lecghen en[de] van Brederode tot H[er]lem te brenghen VI g[ro]e[te] f[aci]jt III s''*³³

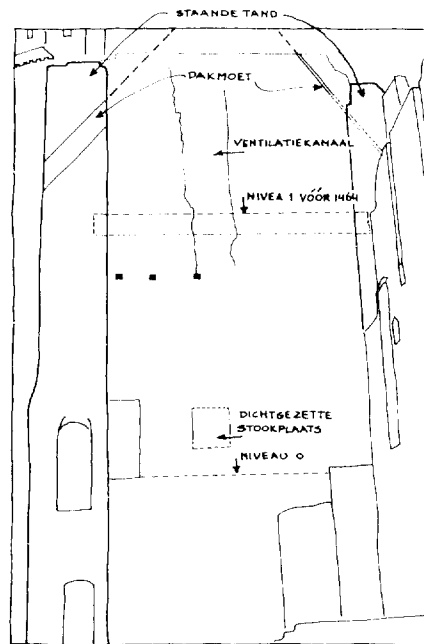
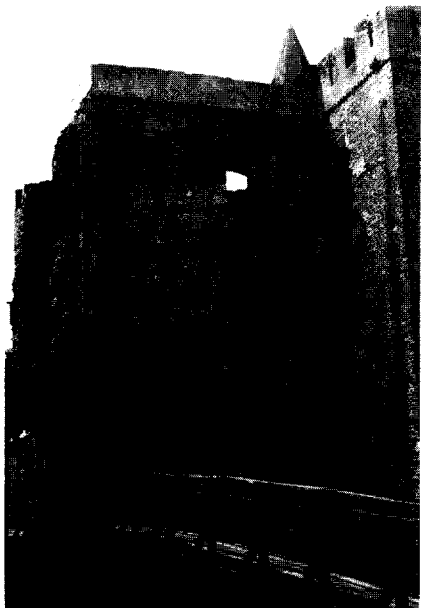
Het door Herman van den Bussche verdedigde kasteel wordt bij verdrag overgegeven; een afschrift van dit verdrag is als bijlage II opgenomen. In het verdrag werd be-

zijn. Aanwijzingen daarvoor zijn echter niet gevonden. Daarom is in dit artikel aangenomen, dat de Voorburcht voor het grootste deel intact is gebleven. Toekomstige archeologische waarnemingen kunnen wellicht definitief uitsluitsel geven.

Bouwfase 3: ca 1360-1426

Enige tijd nadat de donjon was voltooid verdween een groot gedeelte van de oude poort. Er werd een nieuwe poorttoren opgetrokken en van de oostgevel van de middentoren werd het zuidelijke gedeelte vanaf ongeveer 4 m boven het begane grondniveau vernieuwd. Dit laatste blijkt uit een verticaal bouwspoor tussen de poorttoren en de vensters van de middentoren: de lagen die bij

Afb. 7. Oostwand van bouwdeel 4, met daarop aangegeven de staande tanden, de dakmoeten, de bouwsporen van een ventilatiekanaal en een stookplaats. Foto en tekening auteurs.

De poorttoren zelf werd voorzien van een brugkelder en een doorgang met spitsboog. Boven de poort bevonden zich twee verdiepingen, die middels een traptoren ontsloten werden. Daar de spiltrap ook de ruimten in de middentoren ontsloot, bevinden de vertrekken van de binnenpoort zich op andere niveaus dan de vertrekken van de middentoren.

Bouwfase 4: ca 1360-1464

Bouw van de Keuken- en Ridderzaalvleugel

Het in fase 3 ontstane metselwerk van de zuidmuur van de middentoren had vanaf 5,7 m hoogte een staande tand, 1,45 m westelijk van de poorttoren. Aan de noordzijde van de Keukenvleugel treft men een vrijwel identieke situatie aan: een staande tand behorende bij metselwerk van de donjon van bouwfase 2. Beneden deze hoogte waren de noord- en zuidmuur van bouwdeel 4 kennelijk tegelijkertijd opgetrokken met de ten oosten daarvan gelegen muren van bouwfase 2.

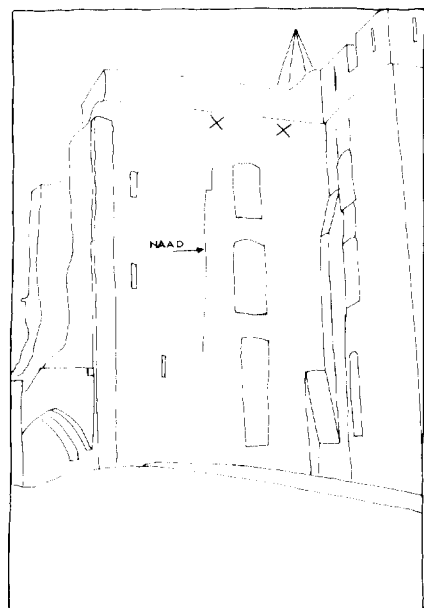
Blijkens de tanden was bouwdeel 4 bijna even hoog gepland als de donjon. Deze hoogte heeft het echter niet bereikt: het bovenste deel van de staande tanden zijn niet gebruikt. Het zadeldak dat toen op de Keukenvleugel is geplaatst, heeft vooral aan de westzijde een duidelijke dakmoet (sporen van de aansluiting van het dak op het muurwerk) achtergelaten (afb. 7).

Bouwdeel 4 heeft oorspronkelijk slechts één (hoge) ruimte boven de kelder gehad. In de kelder bevond zich de keuken van het kasteel en op de begane grond (mogelijk) de kapel.

Haaks op de Keukenvleugel stond de grote zaal (afb. 1, bouwdeelen 5 en 7). De zaal was onderkelderd en had een formaat van 20,85 x 8,95 x ca 6 m (dit is uitgaande van de Rijnlandse voet 66,5 x 28,5 voet. De zaal kan, gezien het privaat in de hoek met bouwdeel 6, een eerste verdieping hebben gehad. Deze eerste verdieping was toegankelijk via de traptoren op het binnenplein.

De noord-westtoren (of 'Kapeltoren', afb. 1, bouwdeel 6) had een eerste verdieping die middels een muurtrap toegankelijk was vanaf de begane grond van de Ridderzaal. Vermoedelijk had de toren ook een tweede verdieping. Deze zal middels een trap vanaf de eerste verdieping van de Ridderzaal zijn ontsloten; zie het betoog over de privaatkokers in het vervolg van dit artikel.³⁷

De ten zuiden van de grote zaal gelegen Kemenade (afb. 1, bouwdeel 8) is niet tegelijkertijd opgetrokken met deze zaal (afb. 5,

Afb. 8. Oostgevel van bouwdeel 2, met daarin aangegeven de tijdens bouwfase 4 ontstane bouwnaad. Foto en tekening auteurs.

bouwfasen 4 en 5). Dit blijkt uit de koude aansluiting van de oostmuur van dit bouwdeel op de zuidelijke weermuur. Dat de zuidoosthoek van de grote zaal als buitenhoek werd gebouwd, kan worden afgeleid uit de schuine oriëntatie van de kortelingengaten in de oostmuur (afb. 9, kortelinggaten 1 t/m 5). Door de schuine stand ten opzichte van het muurwerk kon om de hoek gesteigerd worden.

Westelijk van de Kemenade werd, vermoedelijk in één fase met de westelijke weermuur en bouwdeel 6, de Tedburghatoren (afb. 1, bouwdeel 9) gebouwd. Van deze toren resteert vrijwel geen origineel metselwerk. Gezien het aantal – in de 19de eeuw gereconstrueerde – privaatkokers zou de toren tenminste drie verdiepingen boven de kelder hebben bevat. De verdiepingen werden ontsloten door een spiltrap tussen de Tedburghatoren en de Kemenade.

De binnenplaats had ook in deze bouwfase hetzelfde niveau als het huidige perron. Het oorspronkelijke metselwerk van de binnenplaatsmuren van deze fase bevindt zich vlak onder het huidige (verlaagde) loopvlak. In de vorige eeuw is de 2,5 m hoge walmuur als vulmuur in fasen op deze restanten gezet. De toen in deze walmuur aangebrachte schietgaten bevinden zich onder het middeleeuwse loopvlak. Het binnenplein is echter, op een enkele uitzondering na, nooit onderkelderd geweest.³⁸ De schietgaten zijn, net als de schietgaten van de Kemenade en de Tedburghatoren producten van de 19de-eeuwse ridderromantiek.

Blijkens de poeren waren de walmuren voorzien van een weergang op spaarbogen. Op de zuidoosthoek van het plein stond een ronde toren. De kelder van deze toren was, blijkens de gereconstrueerde muurtrap, toegankelijk vanaf het binnenplein. Gezien het aantal, eveneens in de vorige eeuw gereconstrueerde, privaatkokers kan de toren drie verdiepingen boven de kelder hebben gehad.

Bouwfase 5: ca 1360-1426

Na de voltooiing van de Ridderzaal werd de zogenaamde 'Kemenade' (bouwdeel 8) aan het bouwvolume toegevoegd. Onbekend is hoeveel tijd er verstreken is tussen bouwfasen 4 en het opmetelen van de Kemenade. In latere tijd werd op het perron een aanbouw opgetrokken: het 'huis op het perron' (afb. 5, fase 5). Dit gebouw bevatte een lessenaarsdak, dat op de zuidmuur van de Keukenvleugel rustte. Het huis op het perron bevatte een haard. In het schoorsteenkanaal werden, thans nog waarneembaar, gaten voor klossen uitgespaard om een goot (tussen de schoorsteen en het zadeldak van de Keukenvleugel) op te leggen. Hieruit mag worden geconcludeerd dat het huis op het perron niet, zoals anderen menen, als noodbehuizing in de 16de eeuw is opgetrokken, maar als vestibule van een 14de-15de-eeuws kasteel.³⁹

Met de bouw van dit huis op het perron als voorruimte heeft het kasteel bijna zijn grootstevorm bereikt. Naast de binnenpoort is,

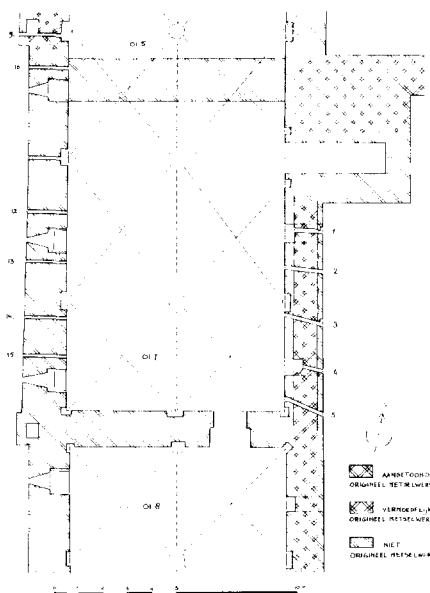
blijkens de hier aanwezige originele schietgaten, een onderkelderd gebouwtje opgetrokken (afb. 5, fase 5). Wellicht mag men hierin een poortwachtersvertrek zien. De schietgaten in de kelder en de begane grond van dit gebouwtje zijn de enige authentieke middeleeuwse schietgaten van de huidige ruïne.

Van deze bouwvolumes is, zonder intensieve archeologische waarnemingen, bezwaarlijk de chronologie aan te geven.

Bouwfase 6: 1464-1491

In 1426 werd het kasteel belegerd door de stad Haarlem. Daarbij werd het zuidelijke gedeelte van het kasteel vrijwel geheel verwoest.

Dit zal mede de oorzaak zijn van het ver-

Afb. 9. Plattegrond van bouwdeel 7, met daarop aangegeven de kortelingen op ca 1,5 m hoogte boven het loopvlak. De kortelingen 1 t/m 5 zijn niet haaks in de muur uitgespaard. Tevens is aangeduid waar zich op die hoogte, al dan niet aangetoond, origineel metselwerk in de kern van de muren bevindt. Tekening auteurs.

plaatsen van de residentie van de Brederodes naar het slot Batestein te Vianen. De Brederodes waren in 1418 in het bezit gekomen van dit kasteel. Ook het sneuvelen van Walraven in 1417 en het minderjarig zijn van zijn zoon Reinout II zal er de oorzaak van zijn, dat niet meteen na de belegering de schade werd hersteld.⁴⁰

Pas ná 1464 werd het restant van het kasteel, het noordelijk gedeelte, hersteld. Ter Kuile schrijft hierover:

'Zulks blijkt uit een beschikking van Filips van Bourgondië uit het jaar 1464 op een verzoekschrift van Reinout II, om zijn 'kwade' lenen in 'goede' te veranderen, zoodat zij bij ontstentenis van mannelijke wettige nakomelingen ook in vrouwelijke lijn zouden kun-

nen vererven. Hopende onder meer, dat Reinout daardoor zou besluiten "weder te doen maken ende yn te richten in goeden state 't voorsz. huys van Brederode, ende dat selve huys mitsgaders al 't voorsz. land ende heerlickheit te ontlasten ende te quitten van den lasten, dairmede sij belast ende beswairt is", stond de hertog het verzoek in zoverre toe, dat bij zijn sterven voor één keer erfopvolging in vrouwelijke lijn mocht plaats vinden. Hieruit komt tevens naar voren, dat Reinout al evenzeer als wijzen zijn oom Jan met financiële moeilijkheden had te kampen. Reinout ging dan ook niet verder dan een gedeeltelijke herstelling, immers "datselve luttel dat daer nu is, dat heeft hij in sijnen tijden wederom doen maken", meld bovengenoemde kroniekschrijver Jan Gerbrandsz. tusschen 1482 en 1484.⁴¹

'Al was Brederode dan maar voor een klein gedeelte herbouwd, toch kon het desnoods nog als tijdelijke residentie worden gebruikt. Toen Jolande de Lalaing, weduwe van den in 1473 gestorven Reinout II, het te kwaad kreeg met haar mans familie inzake de voogdij over haar minderjarige kinderen, en haar neef Reinier van Broekhuizen in haar afwezigheid Vianen en Batestein innam en bezette, vestigde zij zich in 1478 weer op Brederode. Zij bleef hier eenige jaren, want toen in 1482 een bende plunderende Hoeksche ballingen, die Hoorn al had gebrandschat, ook Haarlem bedreigde, zonden de overheden van die stad een bode naar den stadhouder Joost de Lalaing, "die op dese tijt sat ende al opt huys Brederode bij sijne nichten vrouwe Yolandt des Jonckheren van Brederode Moeder".⁴²

De hierboven bedoelde herstelling betreft het noordelijk gedeelte van de hoofdburcht en (vermoedelijk) eveneens het noordelijke gedeelte van de voorburcht. Er was veel bouwvolume verloren gegaan: de bouwdeelen 7, 8, 9 en 10 (grootste gedeelte van de Ridderzaal, de Kemenade, de Tedburghatoren en de Sivaardtoren; zie afb. 1); de bovenste (derde) verdieping van bouwdeel 6 (Kapeltoren).

Het resterende gedeelte van het kasteel werd rationeler ingedeeld; de zeer grote verdiepingshoogten van de donjon en de binnentoren werden gereduceerd; hierdoor ontstond ruimte voor een extra, tweede verdieping.

Ook bouwdeel 4 (Keukenvleugel) kreeg een extra verdieping. De oorspronkelijke kapelzaal had een kapconstructie op muurstijlen. Bij de herstelling van 1464 werden de kraagstenen van de muurstijlen vervangen door balken. Zo ontstonden twee, relatief lage zalen waarvan in de onderste de hoge raad zitting hield (afb. 3). De zaal op de eerste verdieping werd ontsloten door een doorgebroken toegang naar de traptoren op het binnenplein.

In 1426 werd het zuidelijke deel van de ridderzaal verwoest. In 1464 werd alleen het noordelijk deel (bouwdeel 5) hersteld. Aan de zuidzijde werd dit gedeelte afgesloten door een nieuwe muur.

Mogelijk heeft men in 1464 de verdiepingshoogte van bouwdeel 5 aangepast aan de nieuwe niveaus van bouwdeel 4; er resteren echter geen bouwsporen die daar op duiden.

Tijdens deze reparaties zal de bovenste verdieping van bouwdeel 6 (de Kapeltoren) zijn gesloopt. De noordelijke privaatkoker van deze toren, die ooit via deze bovenste verdieping werd benut, heeft men toegankelijk gemaakt vanaf de begane grond. Op de eerste verdieping werd het oostelijke venster dichtgezet, hierin werd een schouw gemetseld (zie verderop in dit artikel).

De verwoeste bouwdelen zullen veel puin hebben opgeleverd. De in de gracht gevallen westmuur van de ridderzaal werd door een cirkelvormige grondkeringsmuur omgeven. Het is deze cirkelvormige muur die sommige onderzoekers heeft verleid tot de veronderstelling dat de oudste, vroeg dertiende-eeuwse burcht een ronde vorm had.⁴³ De afdeling Velsen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland heeft echter tijdens een onderzoek in 1969-1970 aangetoond dat de cirkelvormige muur op de snijlagen van bouwdeel 6 (de Kapeltoren) stond en dat de muur niet gefundeerd was: zij stond op de vulling (veen) van de gracht. Bovendien hadden de bakstenen in de muur een te klein formaat om uit de dertiende eeuw te kunnen dateren. Ook uit de dikte van de muur (steens) mag worden opgemaakt dat het hier geen vroeg middeleeuws muurwerk betreft.

Willems laat in een tekening zien hoe hij zich de situatie met betrekking tot de cirkelvormige grondkeringsmuur na 1464 voorstelt (afb. 10).

'Toen in 1464 het gebouw weer voor bewoning geschikt werd gemaakt zag men zich geplaatst voor een enorme berg puin van de verwoeste bouwdelen. Enig rekenwerk met als hulpmiddel de maquette had tot resultaat dat dit puin een omvang gehad moet hebben van ca 3500 m³. Het grootste deel van het puin zal in de gracht van de ridderzaal hebben gelegen. Bruikbaar was dit materiaal haast niet meer na ca 40 jaar weersinvloeden. De luxe waarmee de herbouw werd voorzien, o.a. houten lambriseringen, doet vermoeden dat men die afzichtelijke berg puin niet onaangeroerd heeft laten liggen. De eenvoudigste oplossing: bouw een lage muur rondom de puinberg en vlak die berg vervolgens af tot de hoogte van die muur. Dit ontstane plateau kreeg dan de omvang zoals weergegeven in de schets. De bergruimte tussen de muur en de binnenplaatsmuur van de ridderzaal met inbegrip van toren 3 (afb. 1, bouwdeel 9, aut.) bedraagt 3197 m³. Ruimte genoeg dus om een en ander weg te stoppen, ook in de binnenplaats en in de ronde toren was nog plaats.'⁴⁴

Op enkele details na geeft bovenstaande de juiste gang van zaken weer:

het binnenpleinniveau heeft in 1464 niet de huidige hoogte gehad, maar correspondeerde met het loopvlak van het perron;

Afb. 10. Reconstructie van kasteel Brederode na afsluiting van de in 1464 aangevangen reparatiewerkzaamheden. Tekening auteurs naar een tekening van C. J. Willems.

Willems neemt aan dat alleen ten westen van het kasteel een grondkeringsmuur de puinmassa heeft afgesloten. Vermoedelijk werd deze muur echter vanaf de Tedburghatoren (bouwdeel 9) bijna evenwijdig aan de zuidelijke binnenplaatsmuur naar bouwdeel 10 gevoerd (de ronde toren); vergelijk afb. 10 met de plattegrond op afb. 5, fase 6). Middels een trap in een U-vormige uitbouw ten westen van de Kapeltoren werden de kelders met het nieuw gevormde plateau verbonden.

De reparatie van 1464 houdt in wezen de ontmanteling van de burcht in: aan de zuidzijde is het kasteel niet meer te verdedigen. Het complex is getransformeerd van weerbare burcht tot edelmanswoning.

Bouwfase 7: 1491-1862

In 1491 werd het kasteel tijdens de opstand van het Kaas- en Broodvolk geplunderd door Duitse soldaten.⁴⁵ Daarna vervalt het kasteel steeds verder.

In 1499 trachtte Jolande de Lalaing te bewijzen dat de Brederodes rechtstreeks afstammen van de Graven van Holland. Jan van Leyden had voor dit doel een indrukwekkende genealogie verzonnen. Om de genealogie geloofwaardig over te doen komen werd een plattegrond van het oude stamhuis getekend (afb. 3). Deze moeilijk te lezen plattegrond geeft gedetailleerd het in 1464 gereconstrueerde bouwvolume weer. Het zuidelijke deel van de burcht is echter schetsmatig aangegeven. Kennelijk stond er van de Sivaardtoren nog muurwerk boven het maaiveld; want deze toren is correct in de plattegrond opgenomen. De Tedburghatoren moet in 1499 al zo lang onder het puin verborgen hebben gelegen, dat niet alleen de restanten geen uitsluitsel over de vorm gaven, maar ook de overlevering tekort schoot.

Ondanks de status van 'stamhuis' van de graven van Brederode werd het kasteel aan het verval prijsgegeven. 'Hadrianus Junius toch, die in 1511 geboren is en als jong-

mensch in Haarlem heeft gewoond, zegt in zijn *Batavia* over Brederode, dat het er treurig uitziet en zoo goed als een ruïne is, waarvan hij geen andere oorzaak kan opgeven, dan dat men alle onderhoud heeft nagelaten.'⁴⁶

Omstreeks 1573 zou Brederode opnieuw zijn geplunderd en in brand gestoken, ditmaal door Spaanse troepen. 'Spaanse troepen waren tijdens het beleg van Haarlem tot ver in de omtrek gelegerd. Ook op Brederode. De Spanjaarden leden tijdens dit beleg zware verliezen. Niettemin slaagden zij er in de stad door uithongering te nemen. De daarna ondernomen poging om ook Alkmaar te nemen mislukte evenwel, waarna de Spaanse troepen gedemoraliseerd door de verliezen, maar vooral door wanbetaling, muitend, rovend en brandschattend Holland verlieten. Brederode verlieten ze niet dan nadat zij het kasteel of wat er nog van restte, in brand hadden gestoken. Daarbij zou de kruivoorraad zijn ontploft waardoor de gehele noordmuur van de noordvleugel (K/L) (afb. 1, bouwdeel 4, aut.) in de gracht is gevallen.'⁴⁷

Ter Kuile geeft een andere, eveneens niet onwaarschijnlijke lezing over het in de gracht vallen van de noordmuur: 'Van het achterliggend deel van den rechtervleugel is de muur langs de binnenplaats overeind gebleven, maar de buitengevel is in de gracht gestort, vermoedelijk doordat de fundering door het grachtwater te diep was ingevreten.'⁴⁸

De in de gracht gevallen muur is thans in de vorm van een eilandje waarneembaar (afb. 1, E).

Het huis op het perron zou deze verwaarlozingen overleefd hebben en tot ongeveer 1600 als zelfstandig gebouw hebben gefunctioneerd. Op een afbeelding uit die tijd, de oudst bekende afbeelding van de ruïne, komt het huis op het perron al niet meer voor (afb. 11). Wel zijn op oude prenten de balkgaten en andere bouwsporen van het huis op het perron waar te nemen (afb. 12).

De onbruikbaar geworden ruïne vervalt na 1600 steeds meer; de grachten en de kelders stuiven vol met duinzand (afb. 5, fase 7).

In 1679 vervalt met de dood van Wolfert van Brederode het kasteel aan de grafelijkheid van Holland. Na het opheffen van de feodale rechten werd de Staat der Nederlanden eigenaresse van de ruïne.

Bouwfase 8: 1862-1903

Restauratie en reconstructie van de ruïne in de negentiende eeuw

In de negentiende eeuw werd het opgaande muurwerk gerestaureerd. De verloren gegane muren aan de zuidzijde van de burcht werden tot ca 2,5 m boven het loopvlak gereconstrueerd. Niet alle muren werden echter tot deze hoogte opgemetseld. De muren tussen de bouwdelen 4-5, 5-7 en 7-8 (afb. 1) zijn niet hoger opgemetseld dan ca 90 cm. De noordmuur van de Keukenvleugel (afb. 1, bouwdeel 4) en van de Ridderzaal (afb. 1, bouwdeel 5) bereikt zelfs nergens

een grotere hoogte van 0,5 m (afb. 2). Het is onduidelijk waarom men deze muren niet dezelfde hoogte heeft gegeven als de overige walmuren. Voor de juiste ruimtelijke beleving van de Keukenvleugel zou het zelfs zeer wenselijk zijn, dat men ook de noordmuur van deze vleugel op hoogte had gebracht.

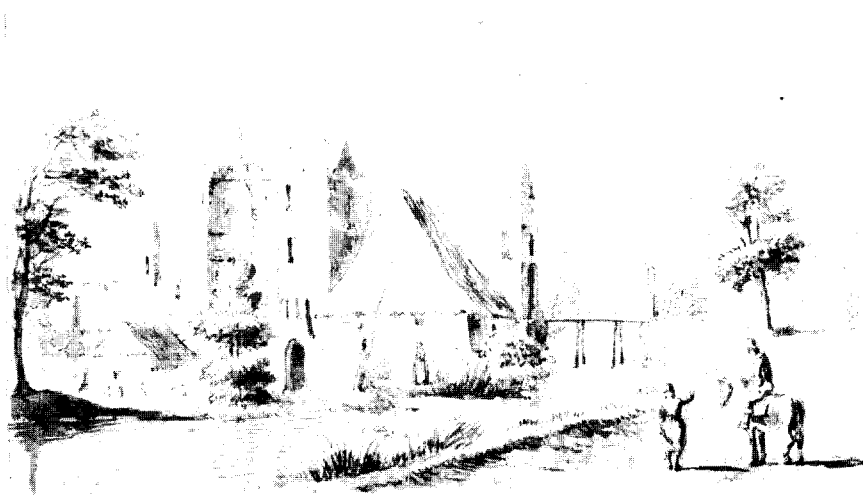
Omstreeks 1900 stort de – omstreeks 1870 gereconstrueerde – westmuur van de Ridderzaal en de Kemenade in. Deze muur moest daarom voor de tweede keer gereconstrueerd worden (afb. 2). Ook werd in de 20ste eeuw de westelijke poortdoorgang van de Binnenpoort gereconstrueerd (afb. 2).

De negentiende-eeuwse restauratie nader beschouwd

In de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw stoot de ruïne steeds verder onder het duinzand (afb. 13). Pas in 1862 ging de staat gelden beschikbaar stellen om de ruïne als bouwkundig monument voor het nageslacht te behouden. Tijdens de consolidatiewerkzaamheden werd, geheel in de geest van de tijd, door middel van reconstructies van onder meer schietgaten, een weerbare middeleeuwse sfeer opgeroepen. Door dit restaureren naar het toenmalige ideaalbeeld van een middeleeuws kasteel, waren veel van deze reconstructies niet in overeenstemming met de nog bestaande authentieke bouwsporen. Zo bezit Brederode thans, door onjuiste interpretaties van bouwperiodes, als enig waterkasteel een binnenplein met twee niveaus. Voorts zijn van de 23 bestaande schietgaten slechts twee aan te wijzen met een redelijk betrouwbare middeleeuwse detaillering. Desondanks hebben de bouwactiviteiten in de vorige eeuw bijgedragen tot het behoud en de bekendheid van de ruïne.

Brederode was in de 19de eeuw de eerste ruïne in rijksbezit die gerestaureerd werd. Het herstel werd onder leiding van de Haarlemse archivaris Mr. A. J. Enschedé uitgevoerd. Uit de briefwisselingen tussen Enschedé en de betrokken ministers blijkt dat er diverse problemen en verschillen van inzicht waren. Door het recente bouwhistorisch onderzoek is onder meer vast komen te staan dat de walmuren van de ruïne vrijwel geen middeleeuws muurwerk bevatten maar 19de-eeuwse reconstructies zijn: ruim 60% van de plattegrond van de ruïne bestaat uit gereconstrueerd muurwerk! Gewapend met deze kennis is men in staat de briefwisseling te interpreteren en zodoende kennis te nemen van de afwegingen, de voortgang en de tegenslagen tijdens deze negentiende-eeuwse restauratie.

'Gedurende twee en een halve eeuw werd er niets gedaan tot instandhouding van hetgeen het oorlogsgeweld en de vlammen gespaard hadden. Alleen de landschapsschilders der XVIIe eeuw, die, van Haarlem uit, de glorie van den Nederlandschen naam over geheel de wereld verspreidden, waren

Afb. 11. Zuid-oostzijde van de ruïne. Anonieme tekening in o.i. inkt uit het begin van de 17de eeuw. Volgens deze tekening waren de kantelen en het dak van de Donjon toen nog grotendeels intact. Verz. Gemeente Archief Haarlem 49/29.

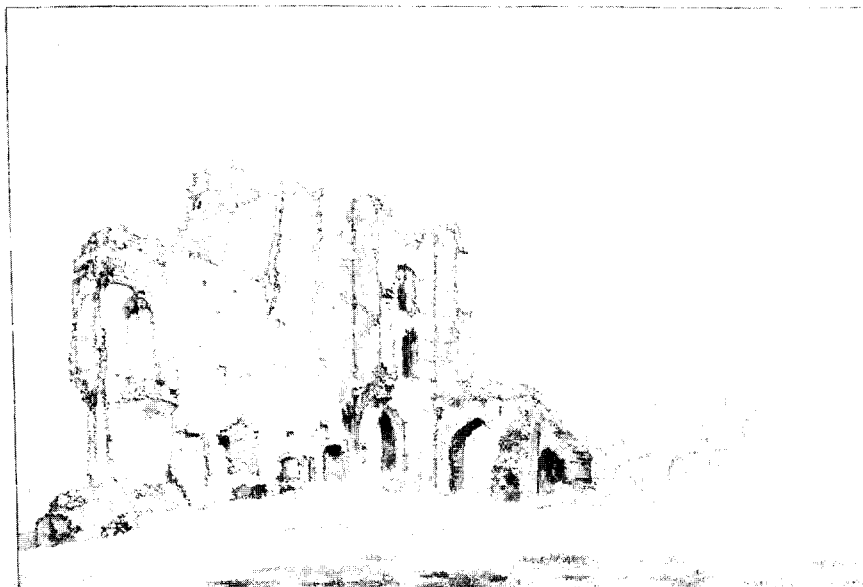
gevoelig voor het schilderachtig aanzien, hetwelk de steeds meer en meer onder het duinzand bedolven en met struikgewas begroeide bouwvallen aanboden, en talrijk zijn de afbeeldingen, die zij van den grijzen Brederode penseelden of etsten.

Hoe zwaar en hecht het XIIIe eeuwse bouwwerk ook was, de tand des tijds zette zijn onverbiddelijk vernietigingswerk voort en het Domeinbestuur, hetwelk tenslotte het bezit van het Kasteel had, dacht er niet aan, iets hoegenaamd te doen om de langzame verwoesting tegen te gaan. Integendeel, men was voor het behoud van den burcht zoo onverschillig, dat men dien gaarne te

gelde zou gemaakt hebben, indien de grond eenige verkoopswaarde had gehad. Toen men in 1805 bevond, dat een heek van het terrein betrekkelijk vrij van puin was, haastte men zich dit stukje lands te verschachteren.

Aan Mr. A. J. Enschedé, archivaris van Haarlem, een man aan wien de Haarlemse historische en kunstmonumenten on-eindig veel verplichting hebben, heeft men het te danken, dat het behoud van het Kasteel Brederode thans verzekerd is. Hij wist in 1862 te verkrijgen, dat de Regering een geringe som (f 500,—) te zijner beschikking stelde om de ruïne te verzorgen. Op dat

Afb. 12. Ruïne van Brederode uit het zuidwesten. Tekening in o.i. inkt van Nicolaas van Berchem uit ca 1650. Verz. Gemeente Archief Haarlem 50/57.

*oogenblik was werkelijk alles te doen. Een gedeelte van het terrein was in partikuliere handen. Tusschen de bouwvallen was een boeren-hofstede getimmerd; het duinzand had de grachten gedempt en een groot gedeelte van den omtrek der gebouwen onzichtbaar gemaakt; het overige muurwerk, de gewelven verkeerden zeer zorgwekkende staat.*⁴⁹

In een brief van 1862 aan de Minister van Binnenlandse Zaken stemde Enschedé erin toe zich te belasten met het toezicht op de werkzaamheden aan de ruïne. Vanaf dat moment wordt een aanvang gemaakt met de eerste opgravingen en restauraties. Op de bij deze brief gevoegde begroting komen de volgende posten voor:

herstel van de gemetselde spiltrap bij de binnenpoort. De trap was nog met 32 onbegaanbare treden aanwezig;

herstel van de spiltrap in de 'kijktoren'. Deze naast de donjon gelegen trap was nog met 50 onbegaanbare treden aanwezig; en herstel van de gewelven in de traptoren en de voorpoort.⁵⁰

Voorts schreef Enschedé:

*'... het is in de eerste plaats noodzakelijk de bomen en gronden die zich in de ruïne bevinden te verwijderen; dat verder twee gewelven die dreigden in te storten noodzakelijk herstelling behoeft en dat alles moet worden nagezien.'*⁵¹

Enschedé schreef op 24 juni 1862 dat met het werk aan de Buitenpoort werd begonnen. Om aan de benodigde stenen te komen liet hij enkele puinhopen selectief opruimen. De gevonden stenen bleken geschikt te zijn voor het opgaande werk, maar te zacht voor het gewelf. Voor dit gewelf liet hij stenen kopen, die afkomstig waren van een oud kloostergebouw te Velsen.⁵²

Kennelijk werd Enschedé al tijdens de eerste reparaties geconfronteerd met zijn gemis aan bouwkundige achtergrond:

*'Terwijl ik verneem, niet genoeg bouwkundig verstand te bezitten om te beoordelen welk gedeelte van de ruïne in de gevaarlijkste toestand verkeert, noch of de bazen het te kostbaar aanleggen, heb ik, om het verspillen van geld te voorkomen, de provinciale opzigter van Meerenberg Van der Linden verzocht, het toezigt over de werkzaamheden te houden.'*⁵³

De Stuers geeft de te verrichten werkzaamheden als volgt weer:

'Het allereerst moest de hand geslagen worden aan hetgeen dreigde in te vallen, en wel aan de Voorpoort, waarvan het tongewelf door inwatering en de werking van een daarop gegroeide eschboom zoodanig was verzwakt, dat het, toen men er een formeel onder bracht, naar beneden stortte; men moest het dus geheel op nieuw aanleggen; de boom werd weggenomen, het gewelf met koolteer besmeerd, en daar het niet in het plan lag het dak te herstellen, werden een paar openingen ter weerszijden aangebracht om het regenwater te laten weglopen.

Daarop volgde de herstelling van de steunberen van de Binnenpoort.

Het was nu zaak het gebouw te zuiveren van het puin en het zand, die tot zulk een hoogte opgestapeld lagen, dat men wel verre van grachten of muren te kunnen volgen slechts eenige met boomen en struiken begroeide heuvels zag, die bezwaarlijk het plan van het gebouw lieten herkennen.

Men ruimde het puin en de boomen voor eerst uit het hoofdgebouw weg en stortte die voorlopig voor de Binnenpoort, waardoor men een gemakkelijken oprijd bekam. Wel dra vond men een vloer van groen verglaasde tegeltjes, en de zandsteen kraagstukken van een schoorsteenmantel. In de kolk van dezen schoorsteen evenals van de andere bevond zich nog de asch van den haard. Het puin, waarin men veel leijen vond, bereikte in het eerste vertrek naast de Binnenpoort een hoogte van 0,87 tot 1,67 M. boven den vloer. In het daarop volgend portaal trof men een vloer aan van roode, geele en zwarte verglaasde tegeltjes. De vloer van het tweede vertrek (onder den Donjon) was grootendeels verdwenen. In dit portaal bereikte het puin een hoogte van 0,63 M.; in het tweede vertrek van 1,18 tot 1,49 M. Men herstelde den eersten vloer en vulde het ontbrekende met van elders verkregen oude tegeltjes aan; ook in het portaal werden de oude tegeltjes op nieuw gelegd, terwijl in den Donjon voorlopig gebruik moest gemaakt worden van koolteer om de open vakken te dekken.

*Vervolgens werd de steenen trap, welke naast het eerste vertrek ligt en naar de boven-verdiepingen voert, hersteld; in het portaal vóór dien trap werden eveneens de losliggende oude vloertegeltjes herplaatst. Ook de groote trap naar den Zogenaamden Kijktoren werd begaanbaar gemaakt.'*⁵⁴

In september 1862 diende Enschedé zijn declaratie in. Hieruit blijkt welke werkzaamheden zijn verricht:

herstel van voor- en binnenpoort, de gewelven van deze poorten en het gewelf van de kapeltoren;

herstel van de trappen;

uitgraven van grond in de 'voorste vertrekken';

hardmaken van de grond met koolteer; en repareren van de beer van de binnenpoort.⁵⁵

De tijdens de graafwerkzaamheden aange troffen bodervondsten waren volgens de directeur van het Archeologisch Kabinet te Leiden van weinig waarde.⁵⁶

In de vorige eeuw was er al enige discussie over hoe, met het beperkte budget, een ruïne geconsolideerd diende te worden: Enschedé wilde bijvoorbeeld de kelders op het, ten westen van de Voorburcht gelegen, Voorhof ontgraven, omdat deze '... niet precies gevuld bleken te zijn'. Binnenlandse Zaken vond dit echter niet nodig. Doel van de werkzaamheden was immers verder verval te voorkomen!⁵⁷

Op de begroting van 1863 komen de volgende posten voor:

herstellen van de trap van de hoektoren (vermoedelijk de noord-westtoren);

bijmetselen van de fundering van de donjon (het muurwerk was op funderingsniveau tot ongeveer 1 m ingevreten);

bijmetselen van de oven in de keuken (de westelijke oven in bouwdeel 4);

bijmetselen van de stoep naar de 'Groot Zaal' en van de trap naar de kelder (vermoedelijk de stoep met portaal in de noordoosthoek van bouwdeel 4);

het 'voorzien van twee bogen der ramen'; het bijmetselen van de toren (vermoedelijk de donjon).⁵⁸

De Stuers geeft voor deze werkzaamheden de volgende beschrijving:

'In het volgend jaar (1863) werd de ontgraving voortgezet en bereikte men den vierkanten hoektoren (de zuidwesttoren, bouwdeel 9, afb. 1), waar het puin 2.09 M, hoog lag; men vermocht aldaar het puin niet geheel weg te ruimen van wege twee eschboomen, die hun wortels zoo diep in het metselwerk geschoten hadden, dat het wegnemen daarvan schade zou aangebracht hebben. Die boomen maakten overigens een schil derachtig effect. De ontgraving van het puin werd voortgezet en ook de N.W. dikke vierkante toren (bouwdeel 6, afb. 1) werd gezuiverd. Alleen op dit punt werden platte dakpannen gevonden; overal elders trof men leijen aan. Nu was de beurt aan den puinhoop tusschen dezen toren en de bij de Binnenpoort gelegen gebouwen; men vond aldaar de keukens van het kasteel terug. In een der kelders waren de sporen van brand duidelijk zichtbaar. Overigens lag ook in de keuken en elders een gelijkmatige laag asch, waarvan de ligging de juiste hoogte van den beganen grond bepaalde. Het bleek ook uit een aantal stapelings afgebikte steenen, dat in vroeger tijd sloopers een gedeelte van de omgevallen muren hadden vernield.

*Een onderzoek naar den bodem van het Binnenhof leerde, dat daar geen kelders waren, doch dat men den hof bij het maken der fundering met behulp van den opgegraven grond en ook van ongebruikte bakstenen en keistenen had opgehoogd.'*⁵⁹

Daar men de plattegrond van 1499 (afb. 3) kende was men nogal verrast dat de Tedburghatoren een vierkante vorm had; volgens deze plattegrond had men hier immers een ronde toren mogen verwachten. Men zal zich ook verbaasd hebben over de zware funderingen die men aan de westzijde aantrof (de Ridderzaal en Kemenade): hier had zich immers blijkens de plattegrond slechts 'die kooike' (hokje) moeten vinden.

De restauratie stuitte voortdurend op tegenspoed. Bevriezing veroorzaakte aanzienlijke schade aan de ronde toren.⁶⁰

In maart 1864 stortte het zuidelijke deel van het keldergewelf van de donjon in.⁶¹ De herstelling werd niet geheel in het vlak van de muur aangebracht en is daardoor nog steeds waarneembaar.

In 1865 gaf Enschedé in een brief aan de Minister een uitgebreid verslag van de werkzaamheden. Hij berichtte dat de werken aan de voorpoort:

'tengevolge van verval van f 70,— tot f 90,— zijn geklommen, terwijl hier nog bij is moeten gevoegd worden f 45,— voor werkzaamheden aan de fundering, daar anders dit gebouw groot gevaar zoude lopen . . .'

' . . . De post ad f 70,— voor het bijmetselen van de trap en het weder in verband brengen der omsluitingsmuren van het voorgebouw, heb ik wederom op deze begroting gebragt, doch hoe verkiesselijk het ook zij dat wederom werden overgenomen de posten voor het ondermetselen der secreetkamer ad f 20,—, het bevestigen van de losse lagen ad f 30, f 90,— en f 35,—, heb ik het dringend noodzakelijk geoordeeld deze liever een jaar te laten rusten en deze posten te vervangen door enen ad f 30,—, tot het herstel ene schoorsteen op de vroegere derde verdieping, welke dreigt in te storten, hetgeen welligt niet zonder ongelukken gepaard zoude gaan en ene post ad f 215,— voor herstellingen aan de walmuren, welke nooit zeer deugdzaam geweest zijn, hebben in den afgelopen winter en bij gevolg weder dit jaar door de vorst zodanig geleden, dat het niet raadzaam is de werken langer uit te stellen, daar de kosten telke jaren grooter worden. De ciering op f 215,— is echter veel te laag, zelfs zoo de overige werkzaamheden niet mogten tegenvallen, hetgeen bijna niet denkbaar is door de groote kosten die steeds voor steigerwerk word gevorderd.'⁶²

Enschédé voegde een begroting aan deze brief toe:

- f 90,— om boven en onder voormalige vensters en deuren van de voorpoort bogen, respectievelijk borstweringen te metselen;
 - f 45,— voor 'het optrekken van een hoek metselwerk aan de walmuur bij genoemde poort', vermoedelijk een stuk muurwerk ten noorden van deze poort;
 - f 120,— 'voor het inmetselen van bogen en borstweringen tusschen de raamgaten in het hoofdgebouw';
 - f 30,— 'voor het inmetselen van de voormuren der schoorstenen in laatste genoemd gebouw';
 - f 70,— 'voor het hoger opmetselen van de trap en omsluitingsmuren in het voorlocaal van het hoofdgebouw' (de middentoren);
 - f 215,— 'voor herstelling van de walmuren rondom het binnenhof';
 - f 30,— 'voor het houden van toezigt'.
- f 600,—⁶³

En inderdaad blijkt in september van dat jaar dat deze begroting veel te optimistisch was opgesteld: Enschedé declareerde f 598,53 en vermeldde dat voor dit bedrag de eerste vier werken van de bovenstaande begroting waren uitgevoerd en dat met het vijfde werk een aanvang was gemaakt.⁶⁴ De declaratie over dat jaar geeft een uitgebreider overzicht: 'het inmetselen van een groot gedeelte zeer

dik muurwerk, aan de linker buiten-zijmuur van de voorpoort, rondom eene gewezen deuropening, op de 1e verdieping (zuidmuur van voorpoort, aut.); het opmetselen van 24 nieuwe treden, bogen en insluitingsmuren der voortrap, aan de ingang van het hoofdgebouw, welke oorspronkelijk, gelijk als nu, naar den omloop mede toegang had (traptoren tussen binnenpoort en middentoren, aut.); het gedeeltelijk opmetselen der muren van den omgang, vanaf laatstgenoemde trap, tot aan den in 1865 (de declaratie werd in 1866 geschreven, aut.) reeds opgewerkte omloop; zijnde voor al deze werken aangekocht 5000 groote kerkmopstenen; aanbrengen van leuning aan binnenzijde omloop en 3 zware muurankers; het doen vervaardigen van 520 nieuwe mopstenen, op gelijke afmeting als de grootste steenen die aan de ruïne gevonden worden.'; aankoop van 10.000 oude 'ordinaire mopstenen' die gebruikt worden voor de borstwering tegenover de leuning.⁶⁵

Op de begroting van 1865 was ook opgenomen het maken van een omgang met ijzeren leuning.⁶⁶ Met het maken van de ijzeren leuning wilde het kennelijk niet zo vlotten: op de begroting van 1876 werd de leuning wederom opgevoerd.⁶⁷

Ook de opgravingen gingen niet geheel naar wens. Het negentiende-eeuwse (= middeleeuwse) loopvlak van het binnenplein lag op het niveau van het huidige peron. Het loopvlak was opgehoogd met ' . . . den opgegraven grond en ook van on-gebruikte bakstenen en keistenen . . .'.⁶⁸ Enschedé verkeerde in de veronderstelling dat deze 'vulling' niet oorspronkelijk was en heeft veel moeite gedaan om deze te verwijderen:

'In de veronderstelling, dat Uwe Excellentie wederom gelijk in het vorige jaar een som van f 600,— beschikbaar zult stellen voor de werken aan de ruïne van Brederode, heb ik de eer, U voor te stellen deze som dit jaar te beschikken voor het opruimen der grond uit het zoogenaamde binnenhof . . .'.⁶⁹

Dit zou echter nog enige tijd een vrome wens blijven:

'Van 1866 tot 1869 belette de verpachting van het gras het doen van verdere ontgravingen; men bepaalde zich derhalve tot het bevestigen van het muurwerk, waartoe jaarlijks f 800,— besteed werden'.⁷⁰

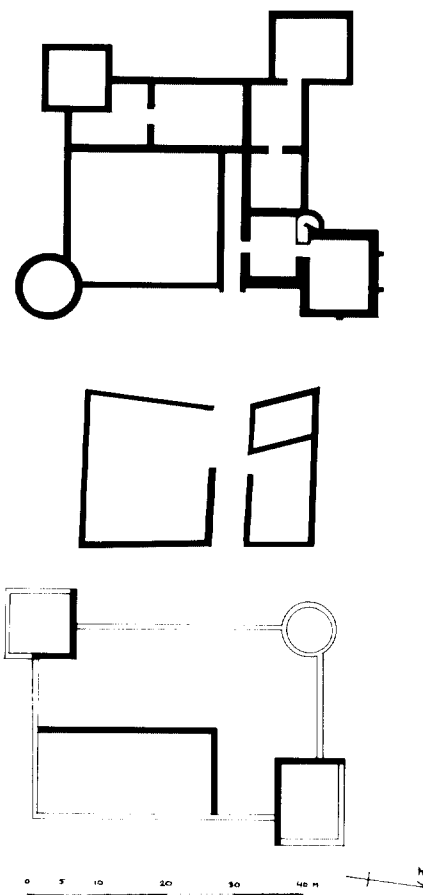
Pas nadat de verpachting in 1871 was verlopen werd het binnenplein afgegraven. Daarbij heeft men niet bemerkt dat men al gravende het middeleeuwse loopvlak passeerde. Wellicht was dit loopvlak verdwenen; authentiek muurwerk van de walmuren vond men immers pas 2,25 m onder het peronniveau. Toen men dit muurwerk ontgraven had, vond men ook het 'bijbehorende' loopvlak. Dit loopvlak is echter niet het binnenplaatsniveau maar het (vermoedelijke) grondvlak van de middeleeuwse bouwput. In de veronderstelling dat dit niveau het mid-

deleeuwse binnenplaatsniveau was, zijn in de daaropvolgende jaren de walmuren op de gevonden funderingen opgemetseld. En in de walmuren werden, corresponderend met het nieuwe loopvlak, schietgaten aangebracht.

Om verdere opgravingen in de toekomst mogelijk te maken stelde

' . . . Mr. Enschedé aan de Regering voor, om het naburig weiland, waarop het gebleken was dat uitgestrekte grondslagen van het Buitenhof zich bevonden, en dat in 1805 door het Domeinbestuur was vervreemd, van den heer L. G. van Hoorn te Amsterdam, die destijds eigenaar er van was, terug te koopen.'⁷¹

Om de importantie van de fundamenteën van het voorhof te benadrukken werd een tekening gemaakt, waarop aangegeven werd welke muren boven de grond waren aange troffen en welke muren 'geheel of gedeeltelijk bedekt waren' (afb. 13). Blijkens de tekening had de voorhof bijna dezelfde afmetingen als de hoofdburcht. De voorhof zou een zwaar gefundeerd dienstgebouw en zelfs drie torens bevatten. Kennelijk was de wens de vader van de gedachte want deze teke-

Afb. 13. Plattegrond van Brederode, getekend naar een schets van Enschedé in 1868, met daarop aangegeven 'muren boven de grond' (zwart) en 'muren geheel of gedeeltelijk bedekt' (omkaderd). Verz. ARA. Tekening auteurs.

ning en de term 'uitgestrekte grondslagen' staan in schril contrast met de nadere beschrijving die de Stuers elders in zijn publicatie over het voorhof geeft:

*'Op het Buitenhof bevonden zich denkkelijk de boerderij en de stallen; waarschijnlijk waren deze gebouwen van lichte materialen samengesteld en was deze hof eenvoudig van een omheining of palissadering voorzien. Althans daartoe doen de weinig belangrijke sporen van metselwerk, die men vond, besluiten.'*⁷²

Toch is het niet ondenkbaar dat zich uitgestrekte grondslagen op de buitenhof bevonden. Want in 1986 werd met behulp van een wichelroede muurwerk opgemerkt op plaatsen, die overeenkomen met de tekening op afb. 13.

Op de voorburch konden tot 1871 niet veel graaf- en metselwerkzaamheden worden uitgevoerd, omdat het terrein in gebruik was bij de pachter van de op de voorburch staande boerderij. Deze boerderij was eigendom van L. G. van Hoorn uit Amsterdam. In 1871 liep het huurcontract tussen de Staat met de heer Van Hoorn af. Enschedé schreef de Minister dat Van Hoorn, vóór zijn vertrek, alle bomen die zich binnen en buiten de ruïne bevonden, had verkocht, 'alsmede de boomen die in de steenen van de hoektoren (zuid-westtoren, aut.) gegroeid waren'.⁷³ Voorts ontruimde c.q. sloopte Van Hoorn voor de beëindiging van het huurcontract al zijn gebouwen op rijksgrond.

Men kon nu, zonder rekening te moeten houden met het landbouwbedrijf van de pachter van Van Hoorn, opgravingen en reparaties verrichten.

Echter, met het aflopen van het huurcontract en het vertrek van de pachter van de boerderij diende zich een aantal problemen aan:

er was geen toezicht meer op de ruïne. In verband met de vernielzucht van het publiek pleitte Enschedé voor een bewaker op het complex;

het werd noodzakelijk geacht een afscheiding te maken tussen de andere gronden van Van Hoorn en die van het rijk; de kosten van de afscheiding zouden f 240,— gaan bedragen (voor het graven van 150 nederlandse ellen sloot). Bovendien moest aan de ingang bij de weg een hek worden geplaatst: dit zou f 100,— gaan kosten;

om het voorburchterrein vrij te maken zou een groot gedeelte van de 19de-eeuwse boerderij gesloopt moeten worden. Het gevolg daarvan zou zijn dat het overblijvende gebouw dan aan één zijde open zou komen te staan. Het repareren van deze ruimte zou f 200,— gaan kosten; het met één kamer uitbreiden van dit gebouw tot een bewakingswoning zou f 800,— gaan kosten.⁷⁴

Voor het bewakingsprobleem meende Enschedé een oplossing te hebben: voor de bewaking overdag stelde hij de Minister voor J. van Baalen, logementhouder van Velslerend, met het toezicht te belasten. De

toegang tot de ruïne was immers langs het Logement gelegen. Van Baalen stelde als voorwaarde, om bij het publiek enig gezag te kunnen uitstralen, dat hij als buitengewoon Rijksveldwachter werd aangesteld.⁷⁵ De Minister van Justitie keurde het plan af: hij wenste Van Baalen niet te benoemen tot Rijksveldwachter in verband met diens beroep.⁷⁶

's Nachts zou er toezicht kunnen zijn door een Rijksveldwachter op de ruïne te huisvesten.⁷⁷ Enschedé meende op die manier twee vliegen in één klap te slaan: bewaking en huisvesting voor een veldwachter die uit zijn woning was gezet. Deze veldwachter had problemen gekregen met zijn huisbaas, Van Boreel van het buiten Beeckestein, toen hij diens zoon tijdens een illegale jachtpartij had bekeurd.

De woning en de kinderen van deze plichtsgetrouwe man hebben ooit de aandacht getrokken van de Rijksadviseur voor de Monumentenzorg Fock:

'De door Van den Berg betrokken woning is een wanstaltig modern huisje', voorts: *'Intussen beschadigen de steeds in aantal aangroeyende kinderen van den veldwachter vrij het terrein en de ruïnen van het slot . . .'*⁷⁸

Zoals hierboven beschreven werd als één van de eerste werken het gewelf van de Buitenpoort in 1862 hersteld. Uit een in 1870 geschreven brief blijkt dat dit gewelf dan al weer op instorten staat. Ook was de in 1866 aangevangen restauratie van de walmuren in 1870 nog niet voltooid. Voorts moesten er nog reparaties aan de hoofdburcht en de kelders worden verricht. De fundamenten van de ronde toren, die al in 1862 opgegraven waren, moesten nog geheel hersteld worden.⁷⁹ Reeds in 1864 en 1865 had dit metselwerk zwaar te lijden gehad van de vorst.⁸⁰ Men mag zich dus in alle rede afvragen wat er in 1870 nog resteerde hersteld kon worden. Vermoedelijk heeft men het kapot gevoren metselwerk in zijn geheel vervangen. In de brief komt de zinsnede voor: *'Mogten intusschen de werkzaamheden medevallen, hetgeen nog nimmer is geschied, . . .'*⁸¹

De begroting van 1871 omvatte o.a. f 100,— voor het bijwerken van de muren van de hoektoren, na het wegnemen van de bomen (zuid-westtoren); f 200,— voor het herstel van de ringmuur van de hoofdburcht. Zodra de walmuur was gerepareerd zou men het jaar daarop kunnen beginnen met het herstel van de hoofd- en voorburcht. Enschedé stelde voor stenen van de te slopen vestingwerken van Bergen op Zoom of Breda voor het herstel van de ruïne te gebruiken. Hij wilde graag persoonlijk naar deze steden toegaan om de juiste stenen te verkrijgen.⁸² De stenen van deze vestingen bleken echter niet aan de eisen van Enschedé te voldoen. Hij schreef dat de van de sloop van deze vestingwerken afkomstige stenen totaal ongeschikt waren voor het herstel van de ruïne van Brederode. In Maas-

tricht zouden de gewenste stenen met het juiste formaat bij de sloop van de walmuren echter wel beschikbaar komen.⁸³

Het formaat van de stenen dat Enschedé nodig had voor de ruïne moest zijn: 29 x 13 x 6 of 29 x 13 x 9 cm. Hij had 4000 stenen nodig. Men hoefde zich echter 'niet al te strak aan de maat te houden', omdat 'ze, zoo niet voor het eene, dan toch voor een ander gedeelte der Ruïne van Brederode kunnen dienen'.⁸⁴

In 1873 werd het voorstel gedaan de grachten rond de Voorburch en -hof te ontgraven en de muren die bloot kwamen te liggen te herstellen.⁸⁵ Aan het eind van de ontgravingen bleek dat er weinig voorwerpen waren gevonden.⁸⁶

De begroting voor 1873 werd ingediend door de architect A. van der Steur jr. uit Haarlem. Op deze begroting stonden de volgende posten:

de muren van de Voorburch met 75 cm verhogen tot de thans bekende hoogte. In 1862-1863 had men het bij de opgraving beschikbaar gekomen puin en grond tussen de Hoofd- en Voorburch gestort. Nu dit terrein tot gracht werd uitgegraven moesten er grondkerende muren worden opgemetseld; de te graven grachten moesten overbrugd worden:

- een brug tussen de Voor- en Hoofdburcht;
- een tijdelijke brug tussen het Voorhof en de Voorburch

het hout van de bruggen werd geteerd met 'Moscovische teer'.⁸⁷

In de begroting van 1875, ook ingediend door Van der Steur, werd geschreven dat er op de voorburch een nieuwe pomp, omkleed met grenen, moest komen.⁸⁸ Dat deze pomp er niet, zoals nu, uit nostalgische overwegingen stond, blijkt wel uit het feit dat de beheerderswoning pas in 1951 werd aangesloten op de waterleiding. Als reden voor de aansluiting werd aangevoerd, dat de pomp op de voorburch jaarlijks te veel geld voor onderhoud vergde.⁸⁹

In 1875 was de gracht voor het grootste gedeelte ontgraven en het ontblote fundeerwerk hersteld. Ook was de brug naar de Voorpoort gemaakt en de dam aldaar verwijderd (deze dam was bij de ontgraving opgeworpen met puin dat van de ruïne afkomstig was).⁹⁰

In 1876 werd bij het uitgraven van de westelijke gracht een groot deel van een cirkelvormige keermuur gevonden; deze muur wordt dan circumvallatiemuur genoemd.⁹¹ Deze 15de-eeuwse grondkeringsmuur zal later door enkele onderzoekers voor het restant van een 13de-eeuwse ringburcht worden aangezien (zie hiervoor). Met het vinden van deze circumvallatiemuur waren de grote ontgravingen te Brederode afgesloten.

Blijkens de begroting werd zogenoemde slappe basterd naast portland cementspe-

cie gebruikt. Voor het metselen werd gebruik gemaakt van specie bestaande uit schelpkalk + tras + zand + portlandcement. De portland werd gebruikt voor de laatste twee lagen, de afdekkingen.⁹²

In 1876 werd de opdracht gegeven een opmeting van de ruïne en een herstelplan te maken.⁹³ Op deze plattegrond waren in bouwdelen 5, 7 en 8 tongewelven getekend. De opmeting werd op enkele plaatsen door P. J. H. Cuypers gewijzigd. Hij had bijvoorbeeld in de Kemenade een aanzet voor een rib van een kruisgewelf gevonden. Hij concludeerde hieruit dat de Ridderzaal en de Kemenade oorspronkelijk kruis(rib)gewelven hebben gehad. Ook waren de ramen in de oostgevel van ruimte 7 vergeten, die, aldus Cuypers, tegenover de schietgaten laten.⁹⁴ Om een idee te geven van de reconstructielust te Brederode: Cuypers trof één authentiek kraagsteentje aan (noord-oosthoek Kemenade); in de huidige ruïne zijn er vier te bewonderen. Degene die de opmeting in 1876 heeft gemaakt was dit kraagsteentje ontgaan omdat het overige (gereconstrueerde) metselwerk geen aanwijzingen bevatte voor de vorm van het gewelf. Op de plaatsen waar de op afb. 2 getekende ribben van de kruisgewelven aan zouden moeten sluiten op het muurwerk, waren, afgezien van het hierboven genoemde kraagsteentje, geen sparingen gemaakt om de ribben op te nemen. In de 100 jaar die na 1876 volgden heeft men kans gezien in de Ridderzaal en Kemenade 18 sparingen aan te brengen, om de kruisribgewelf-hypothese van Cuypers aannemelijk te maken. Opvallend is dat al deze inkassingen evenwijdig aan de muur zijn uitgespaard; behalve de enige oorspronkelijke, deze is overhoeks (afb. 2 en 9; de noord-oosthoek van de Kemenade).

Er zijn twee identieke plattegronden met het jaartal 1876 bekend, één in de verzameling Peters op de afdeling Bouwkunde van de T.U. te Delft en één in het Gemeente-archief van Haarlem.⁹⁵ Deze tekeningen zijn echter niet de door Cuypers gewijzigde opmetings-tekenen, omdat er noch tongewelven, noch kruisgewelven op aangegeven staan. Ook de ramen van bouwdeel 7 ontbreken.

Enschedé diende in 1880 een plan met bestek in voor de bekroning van de Hoofdburcht. In de begroting zijn posten opgenomen voor het wegnemen van het puin, dat tussen de opgaande muren van het hoofdgebouw (lees: de donjon) is gelegen en het daarvoor in de plaats brengen van beton-specie, afgedekt met portlandcement. Voor dat dit werk kon worden verricht zou Cuypers eerst de 'bekruining' van de toren moeten ontwerpen 'in overeenstemming met den stijl van het Monument'. Met het puin tussen de opgaande muren werd bedoeld de vulling tussen de bovenste lagen metselwerk, over een hoogte van 1 m. Aan metselwerk werd begroot 41,2 x 0,5 x 2 m (41,2 m³) en 30 x 0,33 x 2 m (19,8 m³) met stenen afkomstig van de ruïne. Men was

kennelijk voornemens de donjon te bekronen met een twee meter hoge spouwmuur; de spouwbladen zouden, blijkens de genoemde dikten 0,33 en 0,5 m, steeds respectievelijk anderhalfsteen worden.

Volgens Cuypers was een bedrag van f 2400,— noodzakelijk om deze werken uit te voeren.⁹⁶ De begroting werd afgekeurd, omdat het bedrag het gereserveerde budget (f 2000,—) te boven ging.

Er werd een nieuwe begroting gemaakt die uitging van slechts 32 m³ metselwerk. Voor de afdekking van de hoeken werd gekozen voor natuursteen: 0,25 m³. Ook in deze begroting is sprake van het verwijderen van het puin tussen de muren over een hoogte van ca 1 m.⁹⁷

De voor de restauratie benodigde stenen konden worden verkregen uit de gesloopte vestingwerken in Groningen, van de vestingwerken om het Muiderslot of van het Muiderslot zelf. De afmeting van de stenen uit Muiden waren 25 x 13 x 5 en 26 x 12,5 x 6 cm en van de Groningse stenen 29 x 14 x 7 cm en 26,5 x 13 x 6 cm. Ondanks dit aanbod van diverse steenformaten spreekt Enschedé zijn bezorgdheid uit over het feit dat men de borstwering van de donjon wilde metselen met grote stenen, terwijl de top van de donjon juist van kleinere baksteen was.⁹⁸ De tweede, sobere versie van de bekroning werd uitgevoerd; voor het binnenblad van de spouwmuur paste men zelfs nieuwe stenen toe.⁹⁹ Van een dak op de donjon kon men nog twintig jaar dromen¹⁰⁰, want pas in 1903 werd de donjon overkapt.

Op de begroting van 1882 komt dan ook geen kap voor, wel werd een ander voorstel van Cuypers uitgevoerd. Hij stelde voor het traptorentje naast de donjon te herstellen met een gemetselde spits, zoals te zien is op een prent van Van der Velde naar een tekening van Saenredam.¹⁰¹

Begroting 1882:

ophalen buitenmuur donjon in portlandcement met oude steen;
bekappen van traptorentje in portlandcement met oude steen;
hardsteen boven de schietgaten in de muren van de donjon;
ophalen binnenmuur donjon met nieuwe steen ter dikte van 22 cm;
het afdekken van de buiten- en binnenmuur en de tussen de muur gelegen gang met hout en (asfalt)papier.

Hieruit blijkt dat men de ruimte tussen de spouwbladen met een houten afdekking met daarop asfaltpapier heeft gedicht.

Bij deze begroting schreef Enschedé:

'Aangezien volgens uit de op het gemeentearchief van Haarlem berustende tekening "Brederode ten deele nog in welstand" (welke tekening mij steeds gebleken is juist te zijn), blijkt dat het dak op het hoofdgebouw dadelijk rustte op de binnenmuren en dat de ruimten, waar de kapbinten zich inbevonden, op die hoogte bij de herstelling op mijne last zijn toegemetseld, zoodat het zee-ker is dat de tinnen alleen een open gaanderij om het dak vormden en die tinnen gedekt

waren met bruin-roode zweedsche hardsteen . . .'¹⁰²

Enschedé bedoelt een natekening van de afbeelding uit het begin van de zeventiende eeuw (afb. 11).

Hij wilde dan ook een gedeelte van de in de begroting voorgestelde werkzaamheden (nl. de laatste twee) niet door laten gaan om het geld dat hierdoor werd gespaard 'beschikbaar te houden voor zandsteen tot het dekken der tinnen'.

De minister geeft toestemming om deze werken uit te voeren. Het is echter niet duidelijk of toen de tinnen met natuursteen zijn bedekt. Waarschijnlijk niet, want er werd voorgesteld de muren tegen inwatering te beschermen, door verglaasde tegels in portland-cement aan te brengen.¹⁰³ Het is niet meer na te gaan of dit voorstel daadwerkelijk werd uitgevoerd, want de huidige tinnen bevatten geen verglaasde tegels (meer).

In 1883 zijn er problemen met de vrije toegang tot de ruïne. Deze toegang verliep via de Brederoodseweg over twee weilanden. Bij één van de weilanden was de doortocht problematisch, omdat het hek door de eigenaar gesloten werd. Enschedé had er zelfs ontslag voor over, als hij maar niet met de onwelwillende eigenaar hoefde te onderhandelen over de vrije doorgang.¹⁰⁴

In de begroting voor 1883 komen voor het eerst (en niet voor het laatst) posten voor om de kwalijke gevolgen van het, in het begin van de restauratie toegepaste, vulmuursysteem teniet te doen:

het vernieuwen van enige vakken walmuur: 55 m³ metselwerk;

in deze begroting werd een post opgenomen voor het arbeidsloon 'voor het opruimen en vervoeren van de daarin (in de walmuur) aanwezige puin en grond'; herstellen van de schoorsteenmantels en -pijpen in het voorgebouw.¹⁰⁵

In 1890 werden de beschikbaar gestelde gelden al geheel gebruikt om ondeugdelijke restauraties te herstellen. Enschedé mocht tot een bedrag van f 500,— declareren. Dit werd besteed aan de bruggen en ingestorte muren. Het juk van de brug van de voorpoort was bezweken en een gedeelte van de vierkante toren was ingestort.

Ook de recente restauraties aan de vierkante toren bleken de eeuwen niet te kunnen trotseren:

'dat die muur van den vierkanten toren instort is een gevolg van het vuysel tusschen de muren dat is gaan uitzetten en niet goed in den tijd bezorgd is geweest omdat het wat zuinig behandeld moest worden'.¹⁰⁶

Om al deze problemen gecoördineerd op te lossen werd Brederode in handen gegeven van de Rijksbouwkundige voor de gebouwen van Onderwijs, J. van Lokhorst. Deze geeft uitvoerig verslag van de toestand waarin de ruïne verkeerde:

'wat betreft de bouwvallige muren, waarvan in de Ministeriële missive sprake is, onlangs is het noordelijk gedeelte van de zuider-vierkante toren over eene oppervlakte van circa

9 m² ingestort en in de gracht gevallen. Aan den zuidelijke muur van dienzelfde toren bevindt zich eveneens een dreigend gedeelte.

Ook aan de binnenzijde zijn stukken uitgevallen en hier en daar treft men losse steenen en losse voegen aan.

Het instorten van de bovenbedoelde muur vindt zijn oorzaak daarin, dat toen de lagere muren indertijd onder één niveau zijn opgetrokken, deze muren inplaats van massief te zijn opgehaald, aan de buiten- en binnenzijde slechts van geringe dikte zijn opgemaakt en de ruimte daartusschen met grond werd aangevuld.

Dit zwakke metselwerk is nu door de instortingen bewezen tegen den druk der grond aanvulling niet bestand te zijn . . . Door de Heer van de Steur werden mij nog wel plus minus 130 strekkende meter muur aangegeven, die evenmin massief zijn opgehaald en waarvan dus vroeg of laat hetzelfde euvel te verwachten is.¹⁰⁷

Ook de begroting van 1895 ademt de geest van herstel van recente reparaties:

het opmetselen van een ingestort gedeelte muurwerk van de voorburcht;

het herstellen en gedeeltelijk vernieuwen van de dunne tegelvloer boven het poortgewelf in verband met inwateren;

het herstellen van de voormalige bewakingswoning.¹⁰⁸

Hetzelfde geldt voor het jaar 1897: er werden herstellingen uitgevoerd aan boogjes, rollagen, waterlozingen en afdekkingen van de muren van de torens en de walmuren.¹⁰⁹

In 1902 werd een voorstel gedaan om de donjon voor f 2000,— te overdekken en geschikt te maken voor expositie van de gevonden voorwerpen.¹¹⁰

Dit voorstel werd uitgevoerd en in 1903 werden in de gerestaureerde donjon de archeologische vondsten in een kast uitgesteld.¹¹¹ De donjon werd van een tentdak voorzien en op de begane grond werden zogenaamde kloosterkozijnen aangebracht. Ook bij deze laatste reconstructie ging weer het een en ander mis: zo komen de kloosterkozijnen qua maat niet overeen met de, bij deze verdiepingshoogte horende, kozijnen van ná 1464. Zij zijn te smal uitgevoerd. Bij de dakreconstructie valt op, dat men een tentdakvorm heeft gekozen waar de oudste bekende afbeelding (afb. 11) een zadeldak lijkt weer te geven.

Met de overkapping van de donjon is een einde gekomen aan de grote restauratie van de ruïne van Brederode. Van 1862 tot 1903 heeft men zich gedurende 40 jaren beziggehouden met opgraven, repareren en reconstrueren. In deze 40 jaar ziet men op Brederode een proces dat zich ook landelijk manifesteert: particulieren spreken hun bezorgdheid uit over het verval van het bouwkundige erfgoed; de overheid is slechts noodzaak te overtuigen van de financiële middelen. De eerste herstellingen zijn vooral reconstructies naar het ideaalbeeld dat

men van een weerbaar middeleeuws kasteel had. Door het ontbreken van vakkennis bij de restaurateurs gaat er zowel bouwtechnisch als bouwhistorisch wel eens iets verkeerd. Pas tijdens de restauraties doet men kennis en vaardigheden op; er worden steeds meer specialisten ingeschakeld. Naast de bedenkingen die nu te uiten zijn over deze restauraties moet echter ook worden bedacht, dat het de grote verdienste is van deze enthousiaste restauratiepioniers, dat de ruïne van Brederode nog bestaat.

Brederode in detail

In het voorafgaande zijn de hoofdlijnen van de bouwgeschiedenis van de ruïne van Brederode behandeld. Hierbij zijn de relevante bouwsporen besproken. Sommige details zijn buiten beschouwing gelaten, omdat ze meer zeggen over het gebruik van het gebouw of over de wijze van bouwen van het kasteel. In dit onderdeel zal nader worden ingegaan op enkele van deze details.

Achtereenvolgens komen aan de orde:

- het gebruik van hout in het kasteel

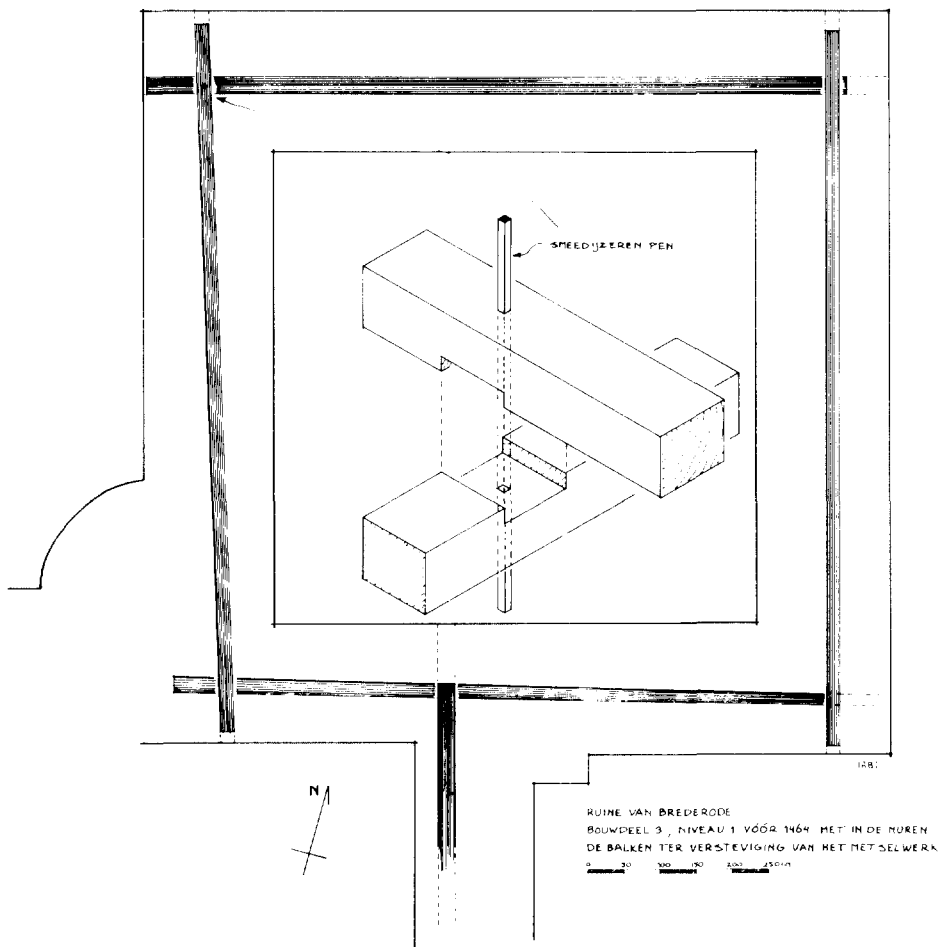
kettingbalken in de Donjon, houten tochtportalen, het gebruik van kortelingen;

- het venstertype vóór en na het herstel van 1464
- reconstructie vensters vóór 1464, reconstructie vensters na 1464;
- de mysterieuze afgeschuinde hoeken van de zuid-westtoren;
- de vele toiletkokers.

Het gebruik van hout in het kasteel

Kettingbalken in de Donjon

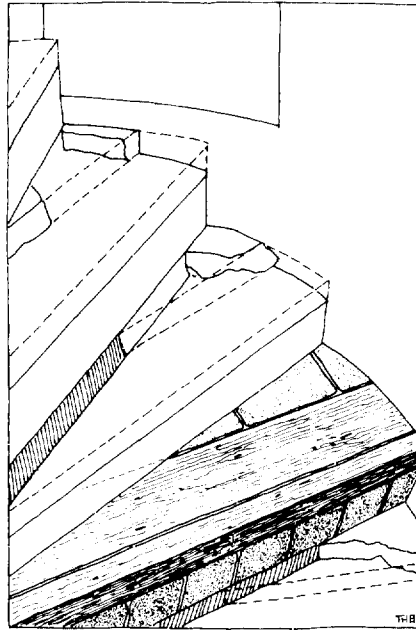
Tijdens het onderzoek bleek, dat bij de bouw van de Donjon gebruik was gemaakt van een wapening van houten balken in de muren om zijdelingse krachten in de toren tijdens het verhardingsproces van de mortel te elimineren (afb. 14). Een dergelijke constructie komt ook voor in torens van sommige kerken en kastelen, bijv. in de Donjon van het kasteel Duurstede en in het kasteel Dever.¹¹² De balken lagen op het oorspronkelijke niveau van de eerste verdieping. Toen bij het wijzigen van de verdieping-

Afb. 14. Plattegrond van de Donjon ter hoogte van het eerste niveau van vóór 1464, met daarin aangegeven het oorspronkelijk verloop van de balken in de muur ter versterking van het metselwerk. In het midden de hoekverbinding van de balken: de kwarthouts loefverbinding met een ijzeren pen. Tekening auteurs.

Afb. 15. De sporen van houten planken op de treden in de traptoren van de Middentoren. Het gearceerde gedeelte is bij de restauratie ten onrechte dichtgezet. Bij de op één na onderste trede is in de tekening de gereconstrueerde toestand weergegeven. Foto en tekening auteurs.

hoogten in 1464 de ramen voor de nieuwe eerste verdieping in de muur werden uitgehakt, moesten de balken worden doorgezaagd, omdat deze zich ongeveer halverwege de nieuwe vensters in de muur bevonden. De gaten in de dagkanten van de vensters werden dichtgezet, maar de meeste zijn tijdens het verval van de ruïne weer opengevallen en daardoor zijn op deze plaatsen de balken verdwenen. Daar waar de afdichting is gehandhaafd zijn de balken nog grotendeels aanwezig. Dit is o. a. het geval in een gedeelte van de zuidmuur van de Donjon (lengte ca 3 m) en een gedeelte van de oostmuur van de Middentoren (lengte ca 1½ m).

De balken waren op de hoeken gekoppeld middels een kwarthouts loefverbinding. De hoek is voorzien van een smeedijzeren nagel die zelfs gedeeltelijk is ingemetseld, waardoor het lijkt of men deze verbinding niet vertrouwd. De nagel zal echter zijn aangebracht om de kettingbalken tijdens de bouw te zekeren. In de noord-oost- en zuid-oosthoek is hij mogelijk nog aanwezig.

Houten trap treden

Op drie plaatsen in het kasteel zijn de trappen tot op zekere hoogte bewaard gebleven: in de Kapeltoren en in de beide traptorens. Hoewel gerestaureerd, is toch te zien hoe de oorspronkelijke constructie van de trap treden is geweest. De treden bestaan uit metselwerk met daarin opgenomen één of meerdere houten planken ter dikte van een baksteen (afb. 15). In de traptoren tegen de Binnenpoort zijn nog resten van deze houten dekstukken aangetroffen, terwijl de trap naar de eerste verdieping van de Kapelto-

ren nog twee treden heeft waar de hele plank bewaard is gebleven.

Houten tochtportalen

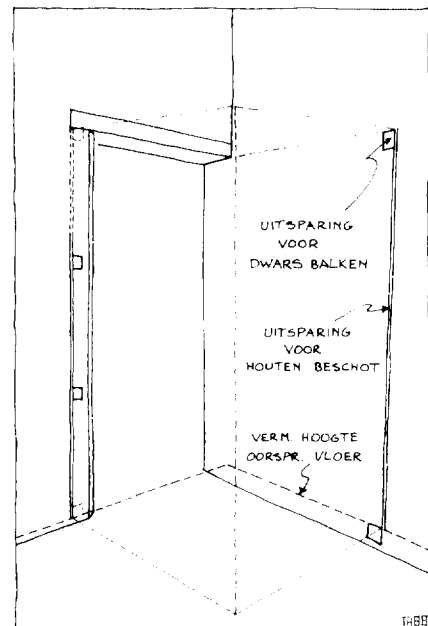
Tussen de Donjon en de Middentoren bevindt zich de toegang tot de traptoren aldaar. De vertrekken in beide torens zijn hier slechts door één deur van elkaar gescheiden geweest. Deze deur bevond zich aan de zijde van de Middentoren. Door deze con-

structie stonden de kamers in de Donjon in open verbinding met de traptoren. Om koudeval tegen de gaan heeft men de toegangen voorzien van een houten tochtportaal, waarvan de afdruk nog af te lezen is in de west- en zuidwand van de desbetreffende vertrekken. De deur van het tochtportaal bevond zich in de noordwand (afb. 16). Omdat zowel de begane grond als de eerste en tweede verdieping van de Donjon deze sporen vertonen, mag men aannemen dat de tochtportalen pas na 1464 zijn aangebracht. Immers, vóór deze datum bevatte de Donjon slechts twee verdiepingen boven de kelder.

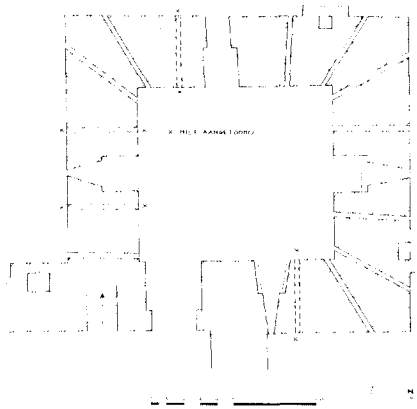
Gebruik van kortelingen

Op diverse plaatsen in het kasteel bevinden zich kortelinggaten in het metselwerk. Kortelingen zijn horizontaal geplaatste balken, als onderdeel van een tijdelijke steiger en haaks in of tegen de muur geplaatst, waarover de steigerdelen of horden werden gelegd.¹¹³ In de drie buitenhoeken van zowel de Kapeltoren als de Donjon zijn de kortelinggaten echter diagonaal aangebracht om plaatsing van steigerdelen op de hoeken mogelijk te maken (afb. 17). Een plaatsing haaks op de muur is bij een hoek ongebruikelijk, omdat de kortelingen elkaar bij volle lengte in de muur zouden moeten kruisen. De kortelinggaten bleven soms tientallen jaren open, soms ook altijd, mede om toetreding van lucht in de muur voor het verhard van de kalkspecie mogelijk te maken.¹¹⁴ Aan de binnenzijde werden deze gaten dan afgesloten met een stukje hout of, zoals bij de ruïne van Brederode, met een baksteen op zijn kant.

De hier gevonden formaten van de kortelingen variëren van 8 x 8 cm tot 11 x 12 cm op

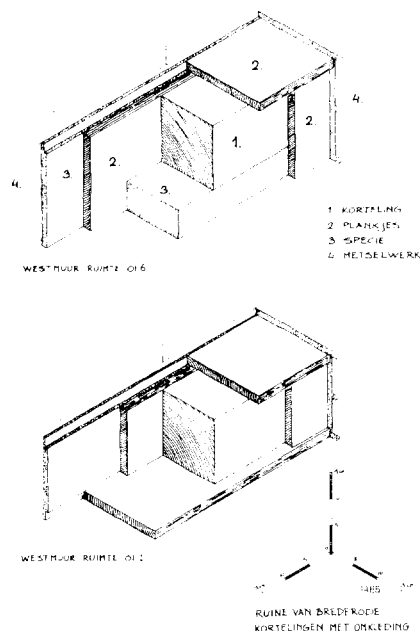

Afb. 16. De sporen van het houten tochtportaal in de zuid- en westwand van de begane grond van de Donjon. De onderbroken lijnen geven de vermoedelijk oorspronkelijke hoogte van de vloer aan, alsmede de mogelijke vorm van het tochtportaal. Foto auteurs.

Afb. 17. Plattegrond van de kelderderdieping van de Kapeltoren met daarin aangegeven de richting en plaats van de kortingelingsgaten. Tekening auteurs.

een onderlinge horizontale afstand van 2 tot 3 m. Opmerkelijk is dat de kortingelingen in de hoogte niet regelmatig voorkomen. Bij de Kapeltoren komen ze alleen voor op kelderniveau in één laag, met een uitzondering voor de zuidmuur, waar er zich in de kelderwand nog een kortingeling op een iets hoger niveau bevindt. In de Donjon komen ze zowel voor op kelderniveau als op het oorspronkelijke eerste niveau. De Ridderzaal bevat twee lagen boven elkaar op kelderniveau, maar aan de authenticiteit van de bovenste laag moet worden getwijfeld, op het meest noordelijke gat in de westgeval na.

Afb. 18. De verschillende wijze van inmetseling van de kortingelingen in de keldermuren van de Kapeltoren (boven) en de westmuur van de Ridderzaal (onder). Tekening auteurs.

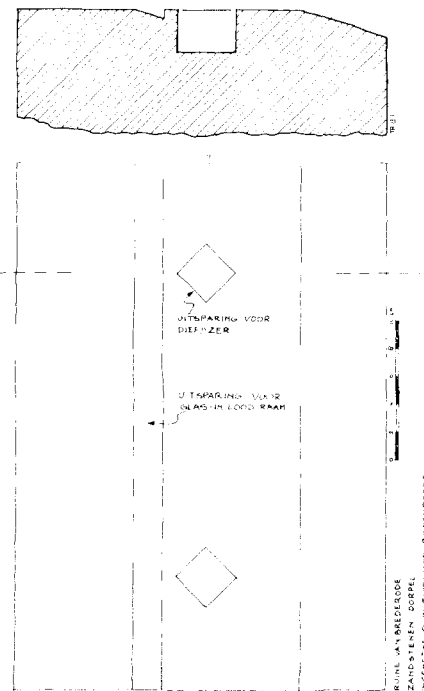
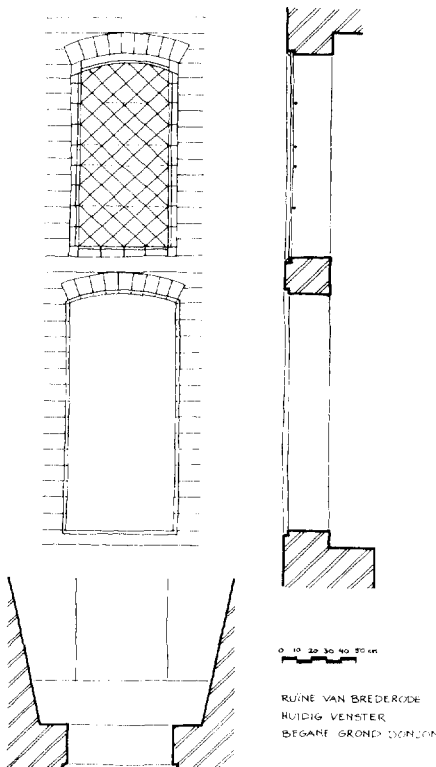
In de westmuur van de Ridderzaal is de wijze van inmetseling van de kortingeling nog duidelijk zichtbaar. In het metselwerk werd met behulp van vier plankjes een koker gevormd, waarin men direct de kortingeling kon leggen (afb. 18 onder). Dit om te voorkomen dat de kortingeling zich bij het metselen van de muren aan de specie zou hechten en men hem niet meer zou kunnen verwijderen.

In de Kapeltoren wijkt de wijze van inmetseling af. Dit is waarneembaar in het tweede kortingelgat van rechts in de westgevel. Omdat de baksteen op dit niveau van de toren een grotere dikte heeft, heeft men eerst, om de hoogte te overbruggen, tussen twee plankjes een bed van specie neergelegd en dat goed gladgestreken (afb. 18 boven). Toen zal men het speciegebied hebben moeten laten drogen om het hechten aan de kortingeling te voorkomen, er zijn namelijk geen sporen gevonden van een plank aan de onderzijde.

In sommige kortingelingsgaten is de plaats van de plankjes nog duidelijk waarneembaar, inclusief de afdruk van de houtnerf in de specie.

Het venstertype vóór en na 1464

Na de gedeeltelijke verwoesting van het kasteel in 1426 werd pas in 1464 met het herstel begonnen. Alleen het noordelijke gedeelte kon worden hersteld en daardoor kampte men met een ruimtegebrek, immers zo'n tweederde van het kasteel was verwoest. In de Donjon en Middentoren werden de verdiepingshoogten verkleind, waardoor het aantal verdiepingen in beide bouwdeelen

Afb. 20. Opmeting van het gedeelte van een rode zandstenen dorpel, ingemetseld in de zuidoosthoek van de Binnenpoort. Getekend zijn bovenaanzicht en dwarsdoorsnede. Tekening auteurs.

kon worden gewijzigd van twee in drie. Daarvoor moesten nieuwe lichtopeningen in het muurwerk worden gehakt en men maakte van de gelegenheid gebruik om de vensterbreedte aan de mode en mogelijkheden van die tijd aan te passen. Een grotere breedte was mogelijk doordat de defensieve functie van het kasteel afnam.

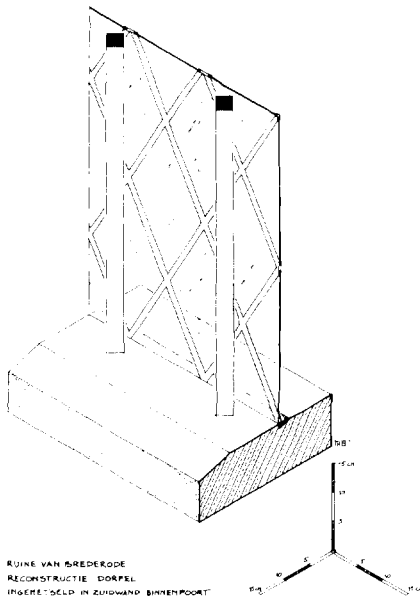
Welke breedte de vensters vóór 1464 hebben gehad is niet nauwkeurig te bepalen. Er zijn nog twee vensters met een mogelijk oorspronkelijke breedtemaat, namelijk één in de oostmuur van de eerste verdieping van de Kapeltoren: dagmaat ca 68 cm en het tweede in de westmuur op de begane grond van dezelfde toren: dagmaat ca 72 cm. Waarom het eerste venster niet is verbreed in 1464 zal hieronder nader worden toegelicht.

Ook de breedte van de lichtopeningen na 1464 is moeilijk te bepalen. De breedte varieert van 98 cm in de noordmuur op de begane grond van de kapeltoren tot 108 cm bij het venster in dezelfde muur op de eerste verdieping. Deze maat is de, in het metselwerk uitgehakte, steendag, d.w.z. de dagmaat inclusief de dikte van de kozijnstijlen. In de Donjon varieert die maat op de eerste verdieping van 110 tot 135 cm.

Reconstructie vensters vóór 1464

Bij de restauratie van de Donjon in 1903 zijn

Afb. 19. Huidig venster op de begane grond van de Donjon. Getekend is de situatie kort na 1903 zonder de later aangebrachte diefijzers. Tekening auteurs.

Afb. 21. Reconstructie van de dorpel van afb. 20. Tekening auteurs.

de smalle vensteropeningen op de begane grond, ten onrechte, weer gereconstrueerd¹¹⁵ (afb. 19). De vensters zijn, alweer ten onrechte, uitgevoerd in baksteen met een getoogde tussen- en bovendorpel in de vorm van een halfsteens rollaag (soms een dubbele halfsteens rollaag als bovendorpel).

Tijdens het onderzoek zijn op diverse plaatsen in het opgaande muurwerk stukken rode zandsteen aangetroffen. Zij bevinden zich deels op hun oorspronkelijke plaats als restanten van dorpels en deels als hergebruikt materiaal in gerepareerde gedeelten. De laatst genoemde stukken zandsteen zijn niet gebruikt bij de restauratie eind vorige eeuw, maar zullen bij het herstel in 1464 zijn verwerkt. Een aanwijzing hiervoor vinden we in de zuid-oosthoek van de Binnenpoort. Aan de binnenzijde van de poortdoorgang bevindt zich in het metselwerk een stuk rode zandsteen dat kan worden gezien als een deel van een onderdorpel (mogelijk van een tussendorpel, maar dan is het gedeelte waar zich de luikspinning bevindt afgehaakt) (afb. 20 en 21).

Restanten van rode zandstenen dorpels bevinden zich verder in de noord- en westgevel van de Ridderzaal en de westgevel van de Binnenpoort (afb. 22). De vensters in de westgevel van de Ridderzaal hadden een hoogte van ca 3,9 m. In het restant van één van de vensternissen in deze gevel bevinden zich nog een tweetal duimen voor luiken aan de binnenzijde. De duimen zijn bij de restauratie van 1968 vernieuwd en helaas te dicht op het muurvlak aangebracht, zodat er thans geen plaats meer is voor een duimhengsel.

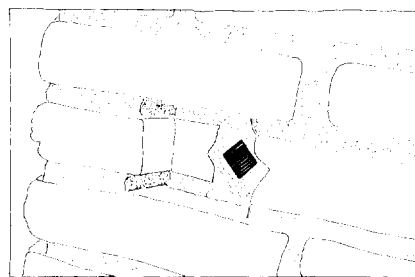
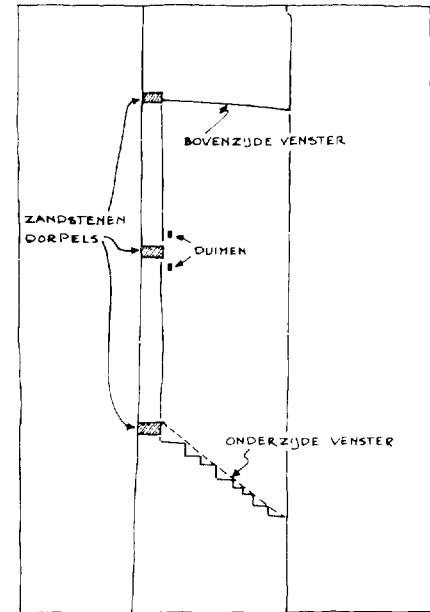
Als laatste kan genoemd worden een stuk rode zandsteen dat zich bevindt in de Kapel-

toren. Het eerdergenoemde venster in de oostmuur bevat een onderdorpel die zich nog op de oorspronkelijke plaats bevindt. In de dorpel is de afdruk van twee diefijzers waarneembaar (afb. 23), de afdruk van een dwarsrijzer is nog zichtbaar in de rechter 'koozinstijl' (afb. 24). Deze kantstijl is gemetseld in baksteen, waardoor een reconstructie van de vensters van vóór 1464 mogelijk

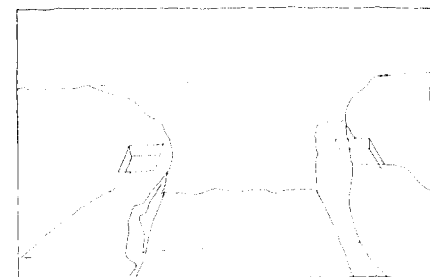
wordt (afb. 25 en 26). Merkwaardig is wel dat noch in de bakstenen stijl, noch in de zandstenen onderdorpel een spoor van een luik- of glasspunning waarneembaar is. Met deze reconstructie als basis mag men veronderstellen, dat ook in de rest van het kasteel een dergelijk type is toegepast: een bakstenen venster met natuurstenen dorpels, maar dan waarschijnlijk in de vorm van een klooster- of kruisvenster.

Afb. 22. Noordzijde van een vensternis in de westwand van de Ridderzaal, met de restanten van drie rode zandstenen dorpels en twee duimen. Foto auteurs.

Afb. 23. Afdruk van twee diefijzers in het restant van de rode zandstenen onderdorpel van het venster in de oostmuur van de Kapeltoren. Foto auteurs.

Afb. 24. Afdruk van een dwarsregel van het traliewerk in het venster in de oostmuur van de Kapeltoren. Foto auteurs.

Reconstructie vensters na 1464

De best bewaarde sporen van vensters van ná 1464 bevinden zich in de Kapeltoren. Hier is duidelijk zichtbaar dat het metselwerk is uitgehakt om een bredere lichtopening te krijgen (afb. 27). In de uitgehakte delen heeft men echter wel een kozijn geplaatst. De sporen van de specie waartegen dit kozijn is aangedrukt zijn nog te zien. Hoe de detaillering van de vensters er na 1464 uitzag is niet bekend, noch het materiaalgebruik, omdat sporen ervan ontbreken. Ook over de indeling is niets bekend. Een vensterbreedte van 1 m maakt een glas-in-lood raam bijna onmogelijk, maar voor een kruiskozijn of bolkozijn is het net weer te smal.

Sommige kozijnen waren na 1426 mogelijk nog intact of men heeft ze uit kostenbesparing gehandhaafd: zoals gezegd bevinden zich in de noordgevel van de Ridderzaal en de westgevel van de Binnenpoort de resten van dorpels uitgevoerd in rode zandsteen. Het venster in de noordgevel van de Ridderzaal heeft een tussendorpel bestaande uit drie stukken, boven elkaar gelegen zandsteen, die alle drie een luikspinning aan de buitenzijde hebben.

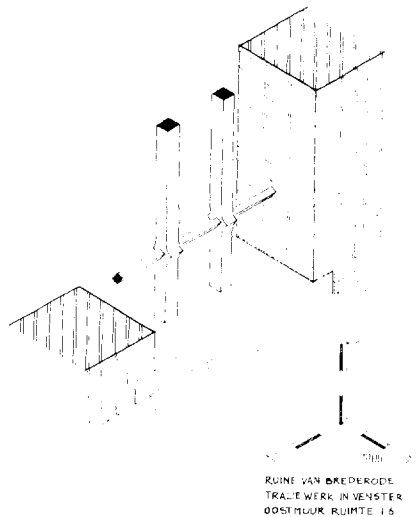
De huidige lichtopeningen hebben aan de bovenzijde een steens of dubbele halfsteens rollaag. Daaronder begint direct de lichtopening. De vensters van na 1464 hadden echter – in ieder geval in de Kapeltoren – onder de rollaag nog drie lagen metselwerk. De onderste laag lag iets terug en hier sloot de bovendorpel op aan. Deze constructie is nog zichtbaar bij het venster in de oostmuur van de begane grond van de Kapeltoren op een ansichtkaart uit ca 1910. Thans is dit bouwspoor verdwenen.

De nis van het bovengenoemde venster in de oostwand op de eerste verdieping van de Kapeltoren bevatte aan de zuidzijde in oorsprong een stookplaats. Van de ontlastingsboog boven het stookgat is nog één steen aanwezig. Na 1464 voldeed de stookplaats blijkbaar niet meer en zijn venster en -nis dichtgezet, waardoor de oorspronkelijke breedte van de lichtopening hier behouden bleef. Aan de voorzijde van de venster nis werd een nieuwe stookplaats aangebracht (afb. 28). Van de achterwand hiervan resten nog vier lagen metselwerk, vóór de restauratie van 1968 echter nog 16 lagen! Opvallend is dat het vertrek vóór 1464 dus alleen verwarmd werd door een stookplaats in een venster nis.

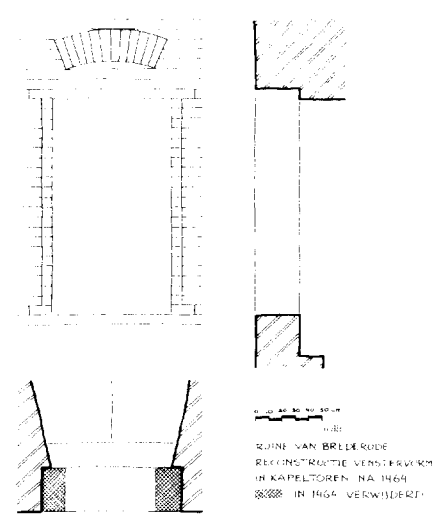
De mysterieuze afgeschuinde hoeken van de zuid-westtoren

De zuid-westtoren werd in 1863 gedeeltelijk ontgraven. Een gehele ontgraving was onmogelijk, omdat twee essen in het muurwerk waren gegroeid:

'In het volgende jaar (1863) werd de ontgraving voortgezet en bereikte men den vierkante hoektoren (zuid-westtoren), waar het puin 2,09 m hoog lag; men vermocht aldaar het puin niet geheel weg te ruimen vanwege twee eschboomen, die hun wortels zoo diep

Afb. 25. Reconstructie van een gedeelte van het traliwerk in het venster in de oostmuur van de kapeltoren. Tekening auteurs.

Afb. 27. Reconstructie van de vensters in de Kapeltoren ná 1464 met daarin aangegeven het in 1464 uitgehakte metselwerk. Tekening auteurs. Vgl. afb. 26.

in het metselwerk geschoten hadden, dat het wegnemen daarvan schade zou aangebracht hebben.¹¹⁶

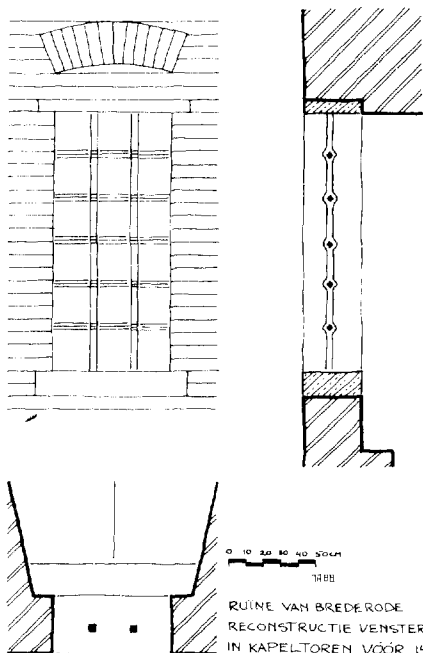
Pas in 1872 zou men het overige deel van de toren kunnen opgraven. De wortels van de esdoorns moeten een verwoestende uitwerking hebben gehad op het muurwerk. Na vrijlegging van de muren is een foto gemaakt, waarop is te zien dat het restant van de oostmuur van de Tedburghatoren niet boven het maaiveld uitkwam (afb. 29). Door het onderzoek is inmiddels vast komen te

staan, dat ook de overige muren van deze toren niet of nauwelijks boven het maaiveld uitkwamen. Het huidige muurwerk is in de vorige eeuw op de restanten als vulmuur opgetrokken. Al in 1890 is een deel van het nieuwe metselwerk aan de noordzijde van de toren gedeeltelijk ingestort en daarna weer hersteld.¹¹⁷

Zoals gezegd: de toren heeft geen oorspronkelijk metselwerk in de gevels. In de kern van de muren zou dit metselwerk eventueel het niveau van het kelderloopvlak kunnen bereiken. Het is om die reden onbegrijpelijk dat men in de 19de eeuw 1 m boven dit loopvlak aanwijzingen heeft kunnen vinden, dat de hoeken van de toren afgeschuind waren. Merkwaardig genoeg heeft men niet meteen alle hoeken afgeschuind, de toren heeft sinds de opgraving vijf gedaantewisselingen ondergaan voordat de huidige vorm werd bereikt (afb. 30).

De eerste informatie over een hoek van de toren is zichtbaar op de genoemde foto uit ca 1871. Precies op de zuid-oosthoek van de toren heeft een boom zijn 'wortels zoo diep in het muurwerk geschoten'¹¹⁸ (afb. 29).

Volgens een plattegrond uit 1876 heeft de toren drie afgeschuinde hoeken (afb. 31). Blijkens een tekening uit 1879 was alleen de zuid-oosthoek afgeschuind (afb. 32). Merkwaardig genoeg geeft de plattegrond in de publicatie van De Stuers juist alleen aan de westzijde twee afschuiningen weer en aan de zuid-oosthoek niet.¹¹⁹ Blijkens oude prentbriefkaarten was de afschuining van de noord-westhoek na 1903 weer als massieve hoek gerepareerd.¹²⁰ De aanheling tekent zich thans nog in het metselwerk af. In de huidige situatie is de zuid-westhoek weer van een afschuining voorzien. Het voormalige nabijgelegen kasteel Ter Kleef bezat bij de hoektoren, blijkens topografische afbeel-

Afb. 26. Reconstructie van de vensters in de Kapeltoren vóór 1464. Gekozen is voor een versie met traliwerk, hoewel niet ieder venster dat bevat hoeft te hebben. Tekening auteurs.

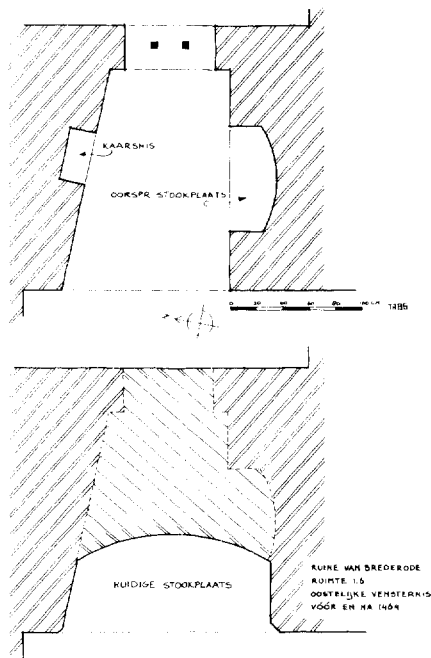
dingen, vergelijkbare afschuiningen als bij Brederode gesuggereerd.

De vele toiletokers

Bekijkt men de plattegrond van het kasteel, dan valt onmiddellijk het grote aantal toiletokers op. Daar waar bij torens van andere kastelen in het algemeen het aantal verdiepingen is af te lezen aan het aantal toiletokers, namelijk één per verdieping, gaat dit niet op voor de ruïne van Brederode.

Uit onderzoek is gebleken dat bijv. de Donjon vóór 1426 niet meer dan twee verdiepingen boven de kelder had. Mogelijk nog een derde, de zolderverdieping. De oostmuur bevat de koker behorend bij de begane grond, de oostelijke koker in de noordmuur behoort bij het oorspronkelijke eerste niveau. Waartoe de andere kokers behoren is niet duidelijk. De koker in de westmuur behoort bij het huidige eerste niveau en de toegang hiertoe is dus ná 1464 in het muurwerk uitgehakt. Waar deze koker bij hoorde vóór 1464 is niet duidelijk en voor de westelijke afvoer in de noordmuur is ook nog geen verklaring.

C. J. Willems, die een maquette heeft gemaakt van het kasteel rond 1300, is de eerste die zich met het vraagstuk van de vele afvoeren heeft beziggehouden.¹²¹ Hij meent dat een deel van de kokers was bestemd voor de afvoer van regenwater. Wanneer men echter bedenkt, dat twee kokers in de Donjon in oorsprong niet aansloten op een toilet, namelijk de westelijke in de noordmuur en de koker in de westmuur, dan lijkt deze mogelijkheid niet aannemelijk. Eén van de kokers zou kunnen hebben gediend

Afb. 28. De vensterenis in de oostmuur van de Kapeltoren vóór 1464 (boven), met aan de zuidzijde de stookplaats. Onder de situatie na de verbouwing van 1464: het raam is dichtgezet en aan de voorzijde is een nieuwe grotere stookplaats gemaakt.

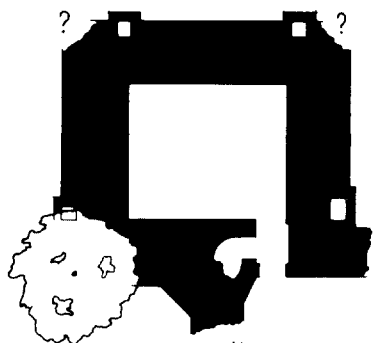
Afb. 29. Zuid-westzijde van de ruïne vóór 1871. Op de voorgrond een boom, die precies op de zuid-oosthoek van de Tedburghatoren staat. Verz. Gemeente-archief Haarlem.

voor een toilet op de weergang en dan tegelijkertijd als hemelwaterafvoer. Voor de andere koker is dan nog steeds geen oplossing. Daar komt nog bij dat de zuidelijke afvoer in de noordelijke koker van de Middentoren óók uitmondde op de weergang en twee toiletten zo dicht bij elkaar lijkt niet aannemelijk.

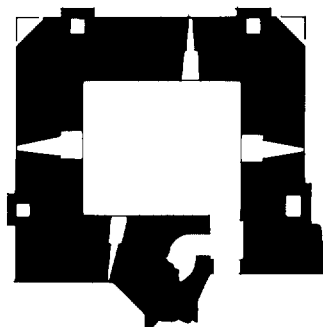
Een dergelijk probleem speelt ook bij de Kapeltoren. Op de begane grond bevond zich vóór 1426 geen toilet; het huidige is pas in 1464 in de noordmuur uitgehakt. Tot nu toe is aangenomen dat de koker behoorde bij een toilet op de verwoeste tweede verdieping, maar het bestaan van deze verdieping is nooit aangetoond. Wanneer de toren géén tweede verdieping heeft gehad, dan zou de koker afkomstig zijn van de weergang, maar aan de zuidzijde van de toren bevindt zich een koker die eveneens uitmondde op de weergang.

Een andere verklaring is volgens Willems het metselen van de kokers voor het optisch effect.¹²² De torens zouden dan hoger en steviger lijken. Het feit dat de kokers hol zijn pleit hiertegen, immers waarom zou men bij het metselen van de muren de kokers niet direct massief maken? De enige, niet zeer waarschijnlijke, reden hiervoor zou kunnen zijn, dat men bij de bouw nog niet wist waar men de toiletten wilde plaatsen.

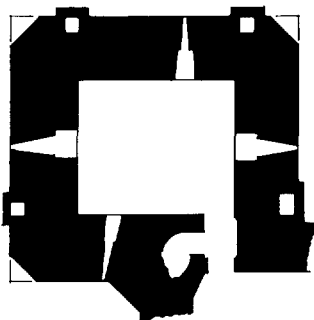
Een derde mogelijkheid die Willems oppert, is het gebruik van kranen op het werk. De constructie van deze kranen bestond volgens hem o.a. uit dikke houten balken die in, in de muur uitgespaarde, gaten stonden.¹²³ Bij Brederode zouden deze balken dan in speciaal daarvoor gemetselde kokers aan de buitenzijde van het eigenlijke muurwerk hebben gestaan. De balken gingen met het metselen van de muren mee omhoog en moesten dus aan de onderzijde

FASE I: FOTO VÓÓR ONTGRAVING
IN 1871

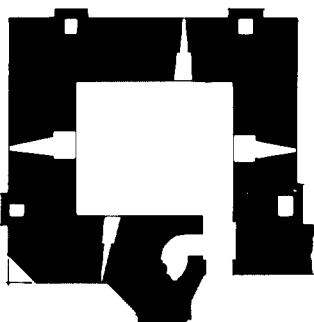
FASE IV: PLATTEGROND
V. DE STUERS 1880

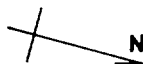
FASE II: ANONIEME PLATTEGROND
UIT 1876

FASE V: HUIDIGE SITUATIE
NA 1903

FASE III: TEKENING VAN
JOH. HILVERDINK APRIL 1879

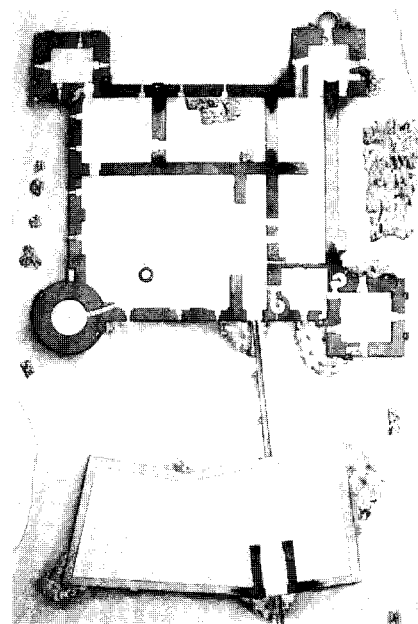
RUÏNE VAN BREDERODE
GEDAANTE VERWISSELINGEN
Z-W TOREN SINDS ONTGRAVING

Afb. 30. Overzicht van de gedaantewisselingen van de zuid-westtoren sedert de ontgraving in de vorige eeuw. Tekening auteurs.

worden gestut. Dichtmetselen van de kokers was dan echter niet meer mogelijk en sporen van een andere ondersteuning zijn niet aangetoond. Men moet dus gebruik hebben gemaakt van balken, die bij voorbaat al de lengte hadden van de te verwachten hoogte van het gebouw, maar het was dan onmogelijk deze balken na beëindiging van de bouw uit de kokers te verwijderen, waardoor gebruik als toiletafvoer niet meer mogelijk was. Ook deze oplossing lijkt niet aannemelijk.

Een laatste (?) verklaring zou kunnen zijn, dat men bij de bouw van de torens meer verdiepingen heeft gepland dan uiteindelijk zijn gerealiseerd. Uitgaande van de oorspronkelijke verdiepingshoogten zouden dit dan hoge torens zijn geworden met voor bijv. de Donjon een hoogte van ruim 30 m.

Vooralsnog blijft de aanwezigheid van de vele kokers een raadsel.

Afb. 31. Plattegrond van de ruïne van Brederode uit 1876: de zuid-westtoren (linksboven) is voorzien van drie afgeschuinde hoeken. Verz. Peters, TU Delft. Foto auteurs.

Noten

- Het bouwhistorisch onderzoek werd verricht door het Bureau Hermans en Kamphuis, in opdracht van de Centrale Directie van de Rijksgebouwendienst. Het onderzoek is gezamenlijk door ir. D. B. M. Hermans en ir. J. Kamphuis uitgevoerd. Het eerste deel van het artikel betreffende de bouwgeschiedenis en de 19de-eeuwse restauratie is geschreven door Kamphuis. Het tweede deel 'Brederode in detail' is van de hand van Hermans.
- Mr. A. J. Allan stelde de resultaten van het door hem verrichtte onderzoek geheel ter beschikking voor nader bouwhistorisch onderzoek. Zijn heldere visie op de bouwgeschiedenis was een goed uitgangspunt voor verder-

gaand onderzoek. De door hem vervaardigde opmeting is tijdens het onderzoek als basis voor de tekeningen gebruikt.

- J. S. Visser, *De ruïne van Brederode*, Santpoort 1933², 34 e.v.
 - E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française du XIe au XVIe siècle*, deel V, Parijs 1875, 34-96.
 - Berichten en mededeelingen*, Nederlandsche Kunstbode (1876) 7, 54-55.
- Over de echtheid van deze tekening is in de vorige eeuw een forse discussie ontstaan. Sommigen meenden dat de tekening volledig verzonnen was; anderen meenden dat hij toch wel betrouwbare elementen bevatte. In de Kunstbode nr. 8 verscheen een kritiek op het

artikel in de Kunstbode nr. 7 van de hand van J. A. Alberdingk Thijm. Hij meende 'dat het (de prent) een ellendig verdrichtsels is, waarin de misschien betrouwbare bestanddelen onbruikbaar worden door de domme toerusting der stoffeering, die volstrekt in de XVde eeuw niet thuis behoort'. Hij was dus de mening toegedaan, dat de prent mogelijk wel betrouwbaar was gezien de detaillering van ondermeer de gevels (opklapbare luiken van de kaptoeren en de latrinekokers).

In de reactie van de Kunstbode op het ingezonden stuk van Alberdingk Thijm werd suggereerd, dat de tekening van de hand was van Klaas Kolijn. Deze had ook al een uiterst onbetrouwbare kroniek geschreven. Ook wan-

- neer de tekening niet uit 1499 dateert, dan zou men toch mogen aannemen dat het misschien een kopie is naar een niet meer voorhanden zijnd origineel.
- 6 E. J. Hasinghuis, *Bouwkundige termen*, Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht/Antwerpen 1986², 198.
 - 7 J. S. Visser (o.c.), 99, 112.
 - 8 A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, tweede deel, Gorinchem 1840, 710.
 - 9 J. W. Groesbeek, *Middeleeuwse Kastelen van Noord-Holland*, Elmar B.V. Rijswijk, Haarlem 1981, 74.
 - 10 De Geologische kaart is getekend naar gegevens van de Rijksplanologische Dienst, district west. Het concept van deze door A. P. Pruisen samengestelde geologische kaart is vriendelijk ter beschikking gesteld door ir. W. de Gans.
 - 11 S. Jelgersma e.a., *The coastal dunes of the western Netherlands; geology, vegetational history and archeology*, Mededelingen Rijks Geologische Dienst, nieuwe serie nr. 21, 1970, 147.
 - 12 A. J. Allan, *De ruïne van Brederode*, serie 'Nederlandse Kastelen', deel XLVIII, N.K.S./A.N.W.B. s.l. 1983, 6.
 - 13 A. J. Allan (o.c.), 6.
 - 14 'Eerzijds zijn vooral door invloed van ontbossing en het uitzetten van konijnen verstuuvingen ontstaan ...'; M. F. Mörer Bruijns & R. J. Benthem, *Spectrumatlas van de Nederlandse Landschappen*, Utrecht 1979, 211.
 - 15 A. J. Allan (o.c.), 5.
 - 16 Ibid., 11.
 - 17 J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1981³, 497.
 - 18 A. J. Allan (o.c.), 13.
 - 19 Ibid., 30.
 - 20 P. E. van Reyen, *De Ruïne van Brederode*, Vermande Zonen, IJmuiden 1965, 3 en 18.
 - 21 A. J. Allan (o.c.), 30.
 - 22 F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*, deel II, Leyden 1754, 251-252, 260.
 - 23 H. M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, De Walburg Pers, Zutphen 1982, 236 e.v.
De financiële nood van de Brederodes kan ook ontstaan zijn door de ambitieuze bouw van het kasteel.

- 24 V. de Stuers, *De Ruïne van Brederode*, Haarlem 180², 8.
- 25 P. E. van Rijen (o.c.), 5.
- 26 H. M. Brokken (o.c.), 236 e.v.
- 27 Ibid., 32.
- 28 Algemeen Rijksarchief (ARA), archief Graven van Holland 889-1581, inv. no. 1933, fol. 21r-26v.
Over de Nieuwburg: J. G. N. Renaud, *De Nieuwburg bij Oudorp, opgraving en historische achtergrond*, Alkmaars Jaarboekje, Alkmaar 1971, 50-66.
- 29 Ibid.
In dezelfde inventaris komen meer rekeningen voor betreffende wapenknechten met paarden. Zeven soldaten worden zelfs met naam genoemd.
- 30 A. J. Allan (o.c.), 20.
- 31 P. E. van Rijen (o.c.), 6.
- 32 H. M. Brokken (o.c.), 93.
- 33 ARA, archief Graven van Holland 889-1581, inv. no. 1540, fol. 26.
- 34 A. J. Allan (o.c.), 20.
- 35 Analogie met het Muiderslot lijkt hier aanwezig.
J. G. N. Renaud, *De bouwgeschiedenis van het Muiderslot*, Bull. Kon. Ned. Oudh. Bond, serie 6, 7 (1954), 193-211.
- 36 Vriendelijke mededeling prof. dr. J. G. N. Renaud.
- 37 Het bestaan van de tweede verdieping van de Kapeltoren wordt afgeleid van het bestaan van de noordelijke privaatkoker van deze toren. Deze koker was (oorspronkelijk) niet vanuit de kelder, begane grond of eerste verdieping te benutten.
De Donjon (afb. 1, bouwdeel 3) beschikt over twee kokers die niet vanaf de oorspronkelijke verdiepingen te gebruiken waren. Hieruit kan afgeleid worden, dat ook deze toren hoger is geweest. Door het ontbreken van metselwerk op deze hoogte is het bestaan van deze verdieping niet te bewijzen.
Ook mag niet uitgesloten worden, dat men bij de bouw zeer hoge torens in gedachten had en de daarvoor benodigde kokers in het muurwerk uitspaarde. De uitvoering kan minder groots zijn geweest: daarom werden enkele

- kokers onbenut gelaten.
- 38 V. de Stuers (o.c.), 8.
- 39 A. J. Allan (o.c.), 37.
- 40 P. E. van Reijen (o.c.), 9.
- 41 E. H. ter Kuile, *Brederode*, Elseviers geïllustreerd maandschrift, 47 (1937), 94, 158.
- 42 Ibid.
- 43 P. E. van Reijen (o.c.), 3, 18.
- 44 C. J. Willems, *De ruïne van Brederode, een reconstructie en bouw van een maquette naar de situatie rond 1300*, niet uitgegeven verantwoording van de reconstructie, Zutphen 1986, 4.
- 45 A. J. Allan (o.c.), 25.
- 46 E. H. ter Kuile (o.c.), 158.
- 47 A. J. Allan (o.c.), 36 e.v.
- 48 E. H. ter Kuile (o.c.), 160.
- 49 V. de Stuers, *De Ruïne van Brederode*, Haarlem 1880 [2], 5.
- 50 Algemeen Rijksarchief (ARA), archief van Binnenlandse Zaken (BiZa), Afdeling Onderwijs, 1848-1876, 417.
- 51 Ibid., 417, 07-04-1862.
- 52 Ibid., 424, 25-06-1862.
- 53 Ibid.
- 54 V. de Stuers (o.c.), 6-7.
- 55 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 430, 19-09-1862.
- 56 ARA, archief van BiZa, Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918, 1366, 07-06-1862.
- 57 Ibid., 1366, jaar 1863.
- 58 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 442, 26-02-1863.
- 59 V. de Stuers (o.c.), 7-8.
- 60 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 475, 29-03-1864.
- 61 Ibid.
- 62 Ibid., 503, 24-01-1865.
- 63 Ibid.
- 64 Ibid., 525, 08-09-1862.
- 65 Ibid., 553, 07-06-1866.
- 66 Ibid., 540, 15-01-1866.
- 67 Ibid., 579, 24-01-1867.
- 68 V. de Stuers (o.c.), 7-8.
- 69 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 613, 21-01-1868.
- 70 V. de Stuers (o.c.), 8.
- 71 Ibid.
- 72 V. de Stuers (o.c.), 9-10.
- 73 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 664, 18-04-1871.
- 74 Ibid., 661, 20-01-1871.
- 75 Ibid., 662, 24-02-1871.
- 76 Ibid., 664, 18-04-1871.
- 77 Ibid., 662, 24-02-1871.
- 78 ARA, archief van BiZa, K. en W. 1875-1918, 1366, jaar 1873.
- 79 ARA, archief van BiZa, Onderwijs 1848-1876, 650, 02-02-1870.
- 80 Ibid., 503, 24-01-1865.
- 81 Ibid., 650, 02-02-1870.
- 82 Ibid., 661, 20-01-1871.
- 83 Ibid., 664, 18-04-1871.
- 84 Ibid., 665, 13-05-1871.
- 85 Ibid., 691, 22-04-1873.
- 86 Ibid., 716, 18-02-1871.
- 87 ARA, archief van BiZa, K. en W. 1875-1918, 1366, jaar 1873.
- 88 Ibid.
- 89 Rijksgebouwendienst, Centrale directie 's-Gravenhage (RGD), Oud archief Ruïne van Brederode, brief gedateerd 19-10-1951.
- 90 ARA, archief van BiZa, K. en W. 1875-1918, 1366, jaar 1873.
- 91 Ibid., 1366, jaar 1876.
- 92 Ibid., 1366, jaar 1873.
- 93 Ibid., 1366, jaar 1876.
- 94 Ibid., 1366, 30-12-1880.
- 95 Zie afb. 31.

Afb. 32. Zuidzijde van de ruïne in april 1879. Tekening van Joh. Hilverdink. Alleen de zuid-oostelijke hoek van de zuid-westtoren vertoont een afschuiving. Verz. Rijksprentenkabinet Amsterdam no. 18.751.

- 96 ARA, archief van BiZa, K. en W. 1875-1918, 1366, jaar 1880.
- 97 Ibid., 1366, 28-12-1880.
- 98 Ibid., 1366, jaar 1880.
- 99 Tijdens een in 1988 door de Rijksgebouwendienst verricht onderzoek, bleek dat de spouw van de Donjon inmiddels massief was volgemaakt. Doch het bovenste gedeelte van de oostmuur van de Middeltoren bevatte nog steeds twee spouwbladen met daartussen een door puin gevulde ruimte. Nu werd ook de functie van de zware ankers duidelijk (afb. 8).
- 100 Ibid., 1366, 13-08-1881.
- 101 Ibid., 1366, 05-08-1881.
- 102 Ibid., 1366, jaar 1882.
- 103 Ibid., 1366, jaar 1882.
- 104 Ibid., 1366, jaar 1883.
- 105 Ibid., 1366, jaar 1883.
- 106 Ibid., 1367, 22-02-1890.
- 107 Ibid., 1367, 25-04-1890.
- Slechts 20 strekkende meter, de westmuur van de ridderzaal en kemenade, is in het begin van de 20ste eeuw vervangen nadat zij in de gracht was gegleden. De overige vulmuren staan dankzij intensieve en kostbare reparaties nog steeds overeind. In deze eeuw verkeerde men bijvoorbeeld in de veronderstelling dat de waluren massief opgemetseld waren. Om kapotvriezen van de muren te voorkomen werden in 1981 de lagere waluren geïmpregneerd tegen vocht; in totaal is 1050 m³ walmuur behandeld. Impregneren beschermt de muren echter niet tegen het optrekkende vocht in de muurvulling (aarde en puin). Daarom is ook nu nog bevrozing van de vochtige muurvulling de oorzaak van grote scheurvorming in het metselwerk. Men moet zich gaan afvragen of het verantwoord is, tot in lengte van jaren door te blijven gaan met het repareren van muurwerk, dat vanwege zijn gebrekkige constructie geen lang leven is beschoren. Bij het onderhoud aan de ruïne wordt daarom de vraag steeds actueler, of restauratie (= vernieuwing) hier op zijn plaats zou zijn. Restauratie zal immers bijna totale vervanging van het 19de-eeuwse reconstructiewerk betekenen.
- 108 ARA, archief van BiZa, K. en W. 1875-1918, 1367, jaar 1885.
- 109 Ibid., 1367, jaar 1887.
- 110 Ibid., 1367, jaar 1902.
- 111 Ibid., 1367, jaar 1903.
- 112 R. J. Top, De donjon van Kasteel Duurstede. *Castellogica* 1986, 175 en A. M. Hulkenberg, Dever, Nederlandse kastelen deel XXX. N.K.S./A.N.W.B., s.l. 1977.
- 113 Haslinghuis (o.c.), 217.
- 114 Haslinghuis (o.c.), 217.
- 115 De huidige verdiepingshoogten en de verdeling van de lichtopeningen dateren van ná 1464 en de huidige smalle vensters horen bij het uiterlijk van het kasteel van vóór 1426.
- 116 V. de Stuers, De Ruïne van Brederode, W. C. de Graaf, Haarlem 1880², 7.
- 117 ARA, BiZa, K & W 1875-1918, inv. nr. 1367, 25-04-1880.
- 118 V. de Stuers (o.c.), 7.
- 119 V. de Stuers (o.c.), tegenover pag. 10.
- 120 De foto's zijn dateerbaar, omdat in 1903 de Donjon werd voorzien van een dak, dat zichtbaar is op de bedoelde ansichten.
- 121 Willems, (o.c.), 7-8. Ongepubliceerde verantwoording voor de reconstructie.
- 122 Willems (o.c.), 7-8.
- 123 Willems (o.c.), 7-8.
- 124 Onderzoek uitgevoerd door ir. E. J. Nusselder.
- 125 P. E. van Reijen (o.c.), 6.

Bijlage I

Hypothese betreffende een 13de-eeuws, torenvormig gebouw op het huidige binnenplein

De aanleiding voor de hypothese is het opvallende verschil in plattegrond van het kasteel en de voorburch. Het hoofdgebouw bestaat uit een regelmatige rechthoek. De voorburch echter lijkt een segment te zijn van twee concentrische veelhoeken. De segmentvormige plattegrond kan voortvloeien uit een aanpassing van een bestaand gebouw. Dit gebouw zou op het snijpunt van de middelloodlijnen van de waluren van de voorburch gezocht kunnen worden. Dit middelpunt bevindt zich op het binnenplein, precies in het midden van het kasteelcomplex (afb. 5, hypothetische toren). Het kelderniveau (middeleeuws maaiveld) van dit bouwvolume zou op het niveau van het huidige plein gezocht moeten worden.

Bijkomende argumenten voor het bestaan van deze bouwfase:

- zoals hiervoor betoogd zou het eerste kasteel van Brederode na 1282 ontstaan kunnen zijn. Het opgaande muurwerk van de huidige ruïne is echter niet ouder dan het midden van de 14de eeuw. Het toen, in fase 2, gebouwde kasteel zou de hypothetische toren hebben kunnen vervangen;
- de voorburch, die gedeeltelijk rondom de hypothetische toren ligt, bevat metselwerk met een groter steenformaat dan in het opgaande muurwerk van de hoofdburch is verwerkt: 30 x 13 x 9 cm; gemiddelde lagenmaat 8,6 cm. Dit zou erop kunnen duiden dat de voorburch ouder is dan de hoofdburch.

De hypothese kreeg zijn bestaansrecht door een met de wichelroede uitgevoerd onderzoek.¹²⁴ Dit onderzoek wees op het bestaan van muren, zoals op afb. 5 is weergegeven. Het zou kunnen handelen om een rechthoekige toren met een afmeting van ± 7,5 x 8,5 m.

Om deze theorie te staven heeft de Stichting RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project) een geo-fysisch onderzoek op het binnenplein uitgevoerd. Deze in december 1989 uitgevoerde weerstandsmeting leverde echter niet het 'gewenste' resultaat.

Omdat de middeleeuwse ophogingen in de vorige eeuw zijn weggegraven, zullen mogelijke alternatieven voor de toren, zoals een motte met daarop een toren, speculatief blijven.

Bijlage II

Tekst van het op 23 oktober 1351 opgemaakte verdrag betreffende de overgave van het kasteel Brederode

'Willem, Hertoge enz., maken cond enz.: dat wij verdragen sijn mitten Here van Brederode, mit Harman van den Busche, Casteleyn van den Huse te Brederode, ende anders metten Ghesellen (krijgsknechten) ghemeenliken, die, nvr ter tyt, op den Huse te Brederode mede legghen, in manieren als hier na gheschreuen staet. In den eersten soe sullen wij den Here van brederode voorschreuen nemen in onser ghenaden, behouden syns lijfs ende sijne ghesonde (gezondheid, welvaart), ende ongeheft (ongebonden) buten vangenissen te varen ende te keren in onsen Lande. Ende wij sellen hem guen, wij sinen goede, Illic ende L. (350) pond Hol. tsjaers, daer hi seker an is, in al sulcken paymente (betalingen) als wi van onsen renten sullen nemen. Ende wij sullen hem enen Rentemeester setten, die sijn oirbaer (bloedverwant) is, ende jaerlix rekeninghe doen sal voir ons, voir den Here van Brederode ende voir sine vrienden. Voirt alsulke tilhaue (draagbaar goed) als die Here van Brederode op den Huse heeft, ende tot sijne Camere (persoonlijke inboedel) behoort, of dat anders sijn is, dat sal hem veylich volghen. Voirt dat Huus te Brederode ende anders sijn goet sal wesen tot onsen wille ende Raets, ende daer of sal wij betalen, alle kenlike scout (schulden), die die Heer van Brederode sculdich is. Voirt Harman van den Busche ende die ghemene ghesellen, die bi hem op den Huse sijn, sullen wij doen veylich gheleyden buten onsen palen (grenzen) van Hollant, behouden hoirs lijf ende horen ghesonde. Ende hem (hen) sal volgen half hoir goet, mit horen wiuen ende mit horen Kinderen, ende onuercoft te bliuen. Ende dat sal moghen gebruiken hoir Wyf ende hore Kinderen of die ghene, die sijs betrouwen, vytgheset (uitgezonderd) Kinder, die alsoe groet sijn, dat si opo den Huse gheweest hebben ende gheweapent geweest hebben jehghens ons ende onse hulpers. Ende hier af sullen si betalen half hoir scoude, ende wi die ander helfte. Voirt alsulke Tilhaue als die Ghesellen bi hem op den Huse hebben, die hair was, doe dit oirloghe anestac (begon), die sel hem volgen, in manieren dat elc houden sel met sinen ede wat doe sine was. Voirt alle die Gevanghen, die op Brederode legghen, die sullen quite wesen vri sonder cost. Voirt alsulc goet, als die Ghesellen after hem laten, die op Brederode legghen ende oueruede (of Oorvede, eed om alla haat af te leggen en zich over het gevangen nemen niet te wreken) doen, dair enich recht op gevordert is, dat sel staen an die Scepenen in elke Stede, daert recht gewordert is. Voirt sullen die Ghesellen die op Brederode legghen oueruede doen na oirloghesrecht. Ende alle dese voirschreuen voirdaren ende ponten (punten) ghelouen (beloven) wij te houden ende te doen houden, sonder al argelist. In oircond desen brieve beseghelt met onzen seghele. Ende om die meere zekerhede hebben wij ghebeden onsen lieven ende ghetrouwen Heren Ghisebrecht van Nuenroede, onse Marscalc van voir den Huse voirschreuen, ende onsen Steden als Hairlem, Aemsterdam ende Medenblyc, dat si desen brief met ons beseghelen willen met haren segghelen. Ende wij ghisebrecht voirschreuen, Ridder, die Steden van Hairlem, Aemsterdam ende Medenblyc voirschreuen hebben, om bede ons liefs Heren, des Hertoghen Willems van Beyeren, Grave van Hollant vorsz. dezen Brief bezeghelt met onsen zeggelen. Ghegheuen jnt jair ons Heren M.CCC.LJ., des Sonndaghes na der elfdusend magheden dach (23 oktober 1351).'¹²⁵

Afb. 33. Overzichtskaart ruines in Nederland. Voorlopig overzicht. Niet opgenomen zijn in goede staat verkerende overblijfselen van een kasteel, zoals een hoektoren van het kasteel Goudenstein te Haften. (samenstelling D. B. M. Hermans en A. Viersen, 1990).

- ruines
- (gedeeltelijk) opgemetselde en geconsolideerde funderingen

Groningen

1. Wedderborg te Wedde

Overijssel

2. Backenhagen te Delden
3. Toutenburg te Vollenhove
4. Waardenborg te Holten

Gelderland

5. Batenburg
6. Brakel
7. Groot-Kell te Angerlo
8. Hedel
9. Nederhemert
10. Nettelhorst te Laren
11. Nijenbeek
12. Swanenburg te Megchelen
13. Valkhof te Nijmegen
14. Waliën te Winterswijk

Utrecht

15. Duurstede te Wijk bij Duurstede
16. Heemstede te Houten
17. Vredenburg te Utrecht
18. Wickenburgh te Goyse Dorp

Noord-Holland

19. Brederode te Santpoort
20. Egmond
21. Heemstede
22. Ter Kleef te Haarlem
23. Medemblik
24. Nuwendoornt te Krabbendam
25. Oosterwijk te Beverwijk
26. Purmerend

Zuid-Holland

27. Batenstein te Vianen
28. De Burcht te Leiden
29. Dever te Lisse
30. Heenvliet
31. Hillegersberg
32. Leerdam
33. Mathenesse te Schiedam
34. Te Merwe te Dordrecht
35. Oostvoorne
36. Teylingen te Sassenheim
37. Te Vliet te Haastrecht
38. Te Woude te Slikkerveer

Zeeland

39. Haamstede
40. Hellenburg te Baarland
41. Moermond te Renesse
42. Westhove

Noord-Brabant

43. Asten
44. Bokhoven te 's-Hertogenbosch
45. Groot Kasteel te Deurne
46. Heusden
47. Seldensathe te Middelrode
48. Strijen te Oosterhout
49. Tilburg

Limburg

50. Annendael te Echt
51. Bleijenbeek te Afferden
52. De Bongard te Bocholtz
53. Born
54. Broekhuizen
55. Daelenbroeck te Herckenbosch
56. Epen
57. Eyckholt te Heerlen
58. Gebroken Slot te Grubbenvorst
59. Gennepershuis te Gennep
60. Geijsteren
61. Gronsveld
62. Horn
63. Horst
64. Kessel
65. Lichtenberg te Maastricht
66. Merum te Herten
67. Millen
68. Montfort
69. De Ouborg te Swalmen
70. Schaesberg
71. Stein
72. Stevensweert
73. Valkenburg
74. Walborg te Laak
75. Weert
76. Well